

पुस्तकाविषयी

मुक्ता पुणतांबेकर

आईला जाऊन दहा वर्ष झाली, तरी अनेक गोष्टींमधून तिचं अस्तित्व जाणवत रहातं

रोज मुक्तांगणमधे आल्यावर रुग्णमित्रांशी किंवा कार्यकर्त्यांशी बोलताना, रोजचं काम करताना, ती आपल्या खूप जवळ आहे असं वाटतं.

हे फक्त माझ्याच बाबतीत नाही, तर बाबा, आनंद नाडकर्णी, मुक्तांगणचे सगळे कार्यकर्ते -सर्वांनाच हे जाणवतं.

मुक्तांगणमधे नेहमी तिच्या आठवणी सांगितल्या जातात. तिचा वाढदिवस आम्ही साजरा करतो. ग्रुप थेरपीमधे आम्ही तिचं उदाहरण सांगतो. या सर्वामुळे तिला कधीही न पाहिलेल्या नवीन मित्रांनाही तिच्याविषयी आपलेपणा वाटतो.

आम्ही सर्वजण तिच्यात खूप गुंतलेलो होतो. तिची मुक्तांगणची मुलं तर अक्षरशः तिची भक्ती करत. त्यामुळे ती गेल्यावरही तिची मुलं पुन्हा व्यसनाकडे वळतील का, अशी आम्हाला भीती वाटत होती. पण तसं झालं नाही. तिचं जाणं सगळ्यांनी खंबीरपणे स्वीकारलं.

आम्ही ठरवलं की ती आता प्रत्यक्षात नसली, तरी आपल्या मनात तर कायम असणारच आहे. एखादी अडचण आली की विचार करूयात, यावर ती काय म्हणाली असती ? आपल्याला उत्तर नक्की मिळेल.

ती गेल्यावर दुसऱ्या दिवशी सकाळी लगेच मी मुक्तांगणला गेले. कारण तिला हेच आवडलं असतं.

हा खंबीरपणा तिनेच आम्हाला दिला.

शेवटच्या काही वर्षांमध्ये तिने आम्हा कार्यकर्त्यांवर खूप जबाबदाऱ्या टाकल्या, निर्णय आम्हालाच घ्यायला लावले. यातून शिकत जाऊन आम्ही तयार होत गेलो.

ज्यांनी तिला कधीच प्रत्यक्ष पाहिले नाही, त्यांना खूप हळहळ वाटते. “ आपली थोडी आधी ओळख व्हायला हवी होती”, असं नवीन परिचित म्हणतात. “ आम्ही मोठ्या मॅडम असताना अॅडमिट व्हायला हवं होत”, असं मुक्तांगणचे नवे मित्र म्हणतात.

या सर्वाना तिची अधिक जवळून ओळख व्हावी, म्हणून या तिच्याविषयीच्या आठवणी प्रसिध्द करायचं आम्ही ठरवलं

बाबा-अनिल अवचट आणि डॉ. आनंद नाडकर्णी यांचे पूर्वी ‘साप्ताहिक सकाळ’ मधे व यशोचा ‘मिळून साऱ्याजणी’ मधे प्रसिध्द झालेले लेख या पुस्तकात आहेत.

बाबाचा ‘सुनंदाला आठवताना’ हा लेख प्रसिध्द झाल्यावर शेकडो पत्र आली. या लेखामुळे तिच्याकडून आम्ही खूप काही शिकलो, असा अनेक पत्रामधे उल्लेख होता. काहींना चांगलं सहजीवन कसं असावं, याबद्दल शिकायला मिळालं. कॅन्सरच्या रुग्णांना आजाराकडे बघायचा सकारात्मक दृष्टीकोन मिळाला.

आई-बाबा किती एकरूप होते, ते हा लेख वाचताना सर्वाना जाणवेल.

आनंदच्या लेखातही त्या तिघांच्या नात्यामधला आपलेपणा जाणवतो. त्याला आई त्याची ‘आई-मैत्रीण’ वाटते, तर व्यसनमुक्तीच्या प्राथमिक गोष्टी त्याच्याकडून शिकल्यामुळे आई त्याला ‘गुरू’ मानायची, तोही अनेक गोष्टी तिच्याकडून शिकल्यामुळे तिला ‘गुरू’ म्हणायचा.

आई-बाबा-आनंद यांच्या गप्पा ऐकणं हा माझ्यासाठी आनंदाचा प्रसंग असायचा.

या पुस्तकात, दोन लेखांबरोबर आईने तिच्या एका मुलाला-राजारामला लिहिलेलं पत्र आहे. अनेकांच्या वाढदिवसांना ती पत्र लिहित असे. आम्ही दोघी वाढदिवसाला जाग आल्यावर आधी पत्र शोधायचो. यशोला

लिहिलेल्या पत्रांवरचा तिचा ‘आई, मी आणि पत्रे’ हा लेख सर्वाना नक्कीच आवडेल.

तिच्या दहाव्या स्मृतीदिनानिमित्त तिच्या आठवणी सर्वांजवळ राहण्यासाठी आज हे पुस्तक प्रकाशित करत आहोत.

****

सुनंदाला आठवताना

अनिल अवचट

कधी वाटतं सुनंदावर लिहूच नये. का लिहावं ? जे काही दोघांचं होतं, ते संपलं. आणि माझ्यापाशी तिच्या आठवणी आहेत, त्या पुरेशा आहेत; पण कधी वाटतं, लिहूया, समजू दे इतरांना आम्ही कसे दिवस जगलो ते.... पण मग शेवटच्या दुःसह आठवणीचं काय? ती पॅडोरा बॉक्स उघडल्यावर जे काही बाहेर येईल, त्याने आपणच अस्वस्थ होऊ. कदाचित डिप्रेशनमधेही जाऊ. त्यात काय, जेवढा पेलण्याजोगा भाग आहे, जे काही क्षण खरेखुरे जगलो ते लिहावेत. असं नेहमी मनात चालू असतं. आता संध्याकाळ आहे. फिरायला ज्यांच्याबरोबर जातो. ते आज गावाला गेलेत. एकटं जायचा उत्साह नाही. घरात कोणी नाही. टीव्ही थोडा पाहून कंटाळून बंद केला. परत विचार आला,

लिहूया का? काय लिहिणार ? सुनंदा माझ्या लिखाणात अनेकदा अनेक प्रकारे आली आहे; पण तरी काही हाती लागतं का, ते बघतो आता प्रयत्न करून.

सुनंदा अवचट केवढंतरी शहाणपण, माणुसकी आणि जगण्याची ताकद मुळातूनच घेऊन आलेली सहृदय डॉक्टर. नुसती डॉक्टरच नव्हे, तर 'मुक्तांगण' मधले तरूण, हमाल पंचायतीच्या दवाखान्यातयेणाऱ्या बायाबापड्या, तासन् तास तिची वाट बघत थांबून राहणारे ओतूरचे रूग्ण या सगळ्यांशी माणूस म्हणून एक भावनिक ओलाव्याचं नातं तिनं जोडलं होतं. प्रत्येक काम ती जीव ओतून करायची. त्यामुळेच ती जे करत होती त्याला मोठ्या कामाचं स्वरूप येत गेलं. 'मुक्तांगण' हे त्याचं भरभक्कम उदाहरण.

तिचं आवडलेलं पहिलं दर्शन गोव्यातल्या धबधब्यापाशी. उथळ पाण्यात आम्ही सगळे डुंबत असताना ती निर्भयपणे मुलांच्या अंगावर पाणी उडवीत होती. एक पाण्यात भिजलेला कापडाचा बोळा कुणाला फेकून मारत होती. नुसता दंगा चालला होता. अनेक मुलींशी मैत्री असूनही सुनंदा वेगळ्याच रीतीने आवडल्याचा तो क्षण. आणि शेवटचा म्हणजे बत्तीस वर्षांनी तिचं शरीर तिच्याच मुक्तांगणच्या अनेक मुलांनी आमच्या जिऱ्यानं वर आणलं होतं, तो. तिला हॉलमध्ये झोपवलं होतं. रात्रीची वेळ. खाली मोठी गर्दी. लोक येऊन दर्शन घेऊन जात होते. काही शांतपणे उभे राहत होते. त्याही वेळी तिच्या चेहेऱ्यावर तिचं नेहमीचं हसू होतं.

काय या व्यक्तीनं माझं जीवन बत्तीस वर्षं व्यापून टाकलं होतं. केवढा शहाणपणा, माणुसकी, जगण्याची ताकद मुळातूनच घेऊन आली होती. मी तिला शेवटी शेवटी एकदा म्हणालो, की तू गेलीस तर मी काही जगणार नाही. मी आत्महत्या करून टाकीन. ती म्हणाली, 'असला वेडेपणा करायचा नाही. मुलींची आई गेलीय आणि दुसऱ्या परिस्थितीत मुलींची आईही गेली आणि बाबाही गेला, तर कसं होईल? त्यांच्यासाठी तू जगायचं आणि चांगलं जगायचं.' मी तो वेडेपणा केला नाही, ते बरं झालं, असं आता वाटतंय. मी मुलींसाठी जगलोच. मुक्तांगणासाठीही जगलो आणि आता लहानग्या ईशानसाठी जगतोय.

ती जाईल तेव्हा काय होईल, याची कल्पनाही करू शकत नसे. या

दुखण्याची अखेर किती भयंकर असते, हे माहीत होतं. अरूण लिमये शेवटी वेदनेनं गुरासारखा ओरडायचा, की सगळ्या गल्लीला रात्रंदिवस ते ऐकू येत असे. काहींचं मानसिक संतुलन ढळलेलं, चेहेऱ्यावर भावनेचं चिन्ह नसलेलं पाहिलं होतं, असं नको सुनंदाचं व्हायला. जाणारच असली तर ती चांगल्या अवस्थेत, तिला कमीत कमी त्रास होऊन जावं, असं वाटे. शेवटी ती तशीच गेली. कॅन्सरच्या मानानं तिला जाताना काहीच वेदना झाल्या नाहीत. आठ दिवसांचं आजारपण, आणि त्यातच शेवटचं चार दिवसांचं आयसीयूमध्ये राहिली. त्यातले शेवटचे दोन दिवस, बेशुद्धच होती. जेव्हा शुद्धीत होती तेव्हा तोंडात, नाकात नळ्या असल्यानं तिच्या लाडक्या डॉक्टरच्या अनुराधाच्या हातावर बोटानं लिहून दाखवलं, मला अजून जगायचं आहे आणि खूप काम करायचं आहे. कुठंही दुःख नाही, हतबलता नाही. ती गेल्यावर मला काय बळ आलं होतं कोणजाणे; पण त्या वेळी मी अगदी स्थिर होतो. काही फारसं वाटलं नाही. वाटलं, आपण हे सहज पचवू शकू. रात्रभर झोपलोही. सकाळी बेसिनवर तोंड धुतलं. टॉवेलनं पुसलं. परत ओलं राहिलं होतंच. टॉवेल नीट पुसत नव्हता की काय ? पण आरशात बघतो तो डोळ्यातून अखंड धारा वाहत होत्या. एकीकडे आपण कंट्रोल केलं असं वाटत होतं; पण शरीरानं मला फसवलं होतं. त्या अश्रुधारा चार दिवस अखंड चालू होत्या. लोक भेटायला सकाळी सहा ते रात्री अकरापर्यंत अखंड येत होते. मी त्यांना तिच्याविषयी भरभरून सांगायचो. तिचे गुण आठवताना मला रडू यायचं. रूमाल पुरेना तेव्हा खादीच्या टॉवेलची घडीच जवळ ठेवली होती. आई म्हणाली, “किती दमतो आहेस, आत जाऊन झोप.” पण तेही मी ऐकत नसे. चार दिवसांनंतर मी मुक्तांगणमध्ये जायचं ठरवलं. मुक्ता तर दुसऱ्या सकाळपासूनच जाऊ लागली होती. मी गेलो आणि मुक्तांगणच्या मुलांनी मला ‘मॅडम’ च्या खोलीपर्यंत नेलं आणि तिच्या खुर्चीकडे बोट दाखवून म्हणाले, ‘बाबा, तुम्ही तिथं बसा. तुम्ही काही करू नका. फक्त तिथं बसत जा. आम्ही सगळी कामं सांभाळू.’

मी बसलो आणि जादू व्हावी तसं माझं दुःख पळालं. विचार आला, मी कसं राहिलेलं सुनंदाला आवडलं असतं ? दुःखानं रडत बसलेला की तिचं काम पुढं चालविणारा ? अर्थातच दुसरं. मग मार्गच सापडला. वृत्ती स्थिर

झाली. तिची डायरी उघडली. दहा-बारा दिवसांपूर्वी तिनं लिहिलेल्या पेशंटच्या नोट्स वाचू लागलो. केवढं व्यवस्थित लिहायची. अक्षर शेवटपर्यंत किती छान काढायची. फायलींमध्ये तिच्या इतक्या विस्तृत आणि व्यवस्थित नोट्स कुणाच्याही नसत. तिच्या डायरीत कुठल्या पेशंटला भेटली, किती वाजता भेटली, किती वेळ बोलली आणि संक्षिप्त रूपात काय बोलली ते शेवटपर्यंत लिहिलेलं. अर्धवट काम ठेवून ती घरी येत नसे. त्या वेळचं काम तिथंच पूर्ण करायचं. तिची अनेक कप्प्यांची रेक्झिनची मोठी पर्स होती. त्यातल्या कप्प्यांना झिप होत्या. भाजीवाल्याला पैसे द्यायचे असले तरी बाहेरची झिप उघडणार, पाकीट काढणार, पैसे दिले, की पाकिट व्यवस्थित बंद करून ते जागच्या जागी ठेवणार. परत वरची झिप लावणार, मगच पुढं जाणार. मी वैतागत असे. ‘अगं, मंडईत आलो. परत परत ते कशाला करायला पाहिजे?’ पण येवढं खरं, आम्हा सर्वांच्या किल्ल्या, वस्तू अनेकदा हरवायच्या, तिच्या कधीही हरवत नसत. घरातल्या आमच्या बेडरूमचं तिचं कपाट व्यवस्थित असे. आम्हा सगळ्यांची महत्वाची कागदपत्रं तिच्या कप्प्यात असत. मुलींची शाळा सोडल्याची प्रमाणपत्रे, जन्म दाखले, मार्कलिस्ट्स.... असं बरंच काही. ती जाऊन आता सोडतीन वर्षं होऊन गेली; पण तिच्या कप्प्यांमधून काही काढताना, तिच्या पर्समधून किल्ली काढताना तिचा धाक वाटतो. काम झाल्यावर किल्ली त्याच कप्प्यात ठेवून झिप लावून टाकतो. कपाटातला मधला मोठा भाग म्हणजे तिचा वार्डरोब आहे. तिच्या साड्या, कुडते व्यवस्थित हंगरला लावून ठेवले असतात. बाकी सगळीकडे आहेच आमचा अव्यवस्थितपणा.

आम्ही दोघं अगदी दोन टोकाच्या स्वभावाचे असलो तरी आमचं कसं जमलं असेल? मी तिच्या हाताखाली व्यवस्थित काम करायचो; पण अमेरिकेत गेलो आणि आयोवमध्ये स्वतंत्र फ्लॅटवजा डॉरमेटरी मिळाली. तिथं असा काय पसारा करून ठेवलाय, की त्याचा फोटो काढून इकडे दाखवायला आणला. ती धुवून आलेल्या कपड्यांच्या व्यवस्थित हातानं दाब देऊन घड्या करायची. इस्त्रीला टाकायचे कपडेही इतके व्यवस्थित घड्या करून ठेवत असे,

की मला वाटे, आता इस्त्री झालेलीच आहे. इस्त्रीचे कपडे आले, की ते हँगरला लावण्याचा कार्यक्रम असे. तिच्या स्वतःच्या काही पध्दती असत. मी तिच्या मदतीला जायचो. मी कसेही कपडे लावू लागलो, की ती म्हणायची, 'करायचं असेल तर नीट कर, नाही तर तू बाहेर जाऊन बस. मी करतेच आहे सगळं.' मग मी निमूटपणे व्यवस्थित करू लागत असे. बाहेरून आली तर कपडे बदलून बाहेर घातलेला कुडता हँगरला लावून ठेवणार. एवढंच काय रात्री घरी आल्यावर तो काढल्यावर धुवायला टाकायचा असे; पण तरी हँगरला ठेवत असे. मला हे सुरवातीला निरर्थक वाटे, कित्येकदा नको वाटे; पण त्यामुळे तिचे कुडते कधी खराब झालेच नाहीत. वर्षानुवर्ष टिकले. ते आजही यशो नव्यासारखे वापरत आहे.

माझ्या खुर्चीजवळ, टेबलावर भरपूर पसारा असे. त्याविषयी ती कधी बोलत नसे. माझ्या अनेक वस्तू, कागदपत्रं, लेख हरवायचे. मग मी सगळी कपाटं शोधत बसायचो. त्यात आधीच्या हरवलेल्या वस्तू सापडत, पण हवी ती मात्र सापडत नसे. सुनंदा ते पाहत असे; पण त्यावर कधी रागवायची नाही. उलट लोकांना ती हसून सांगायची, 'आमचा अनिल ना सारखं काहीतरी शोधत असतो. त्याचं निम्मं आयुष्य शोधण्यात गेलंय.' सुनंदाकडून चांगल्या गोष्टी कायमच्या शिकलो, ते म्हणजे बारा महिने गार पाण्याची अंधोळ, एक वेळ जेवण, आणि चार-पाच किलोमीटर फिरणं. त्या आजही चालू आहेत.

आमच्या स्वभावात एवढा फरक होता, की त्यातनं कधी भांडणंही होत असत; पण ती सुरवातीच्या काळात. नंतर कमी कमी होत नाहीशी झाली. तिचा मूळ स्वभाव थोडा चिडखोर होता. ती परफेक्शनिस्ट होती. अशा लोकांना कामं त्या पध्दतीनं झाली नाहीत तर त्यांची चिडचिड होते; पण हळूहळू माझ्या बाबतीत तिचा आग्रह कमी होत गेला. या उलट माझा स्वभाव. कडक वडलांच्या, कडक मास्तरांच्या जमान्यात वाढलेलो. काही झालं तरी आपलंच चुकलं असणार, ही कायमची मनःस्थिती. ती अजूनही असतेच. सुनंदा समोर असताना आणखीच चुका व्हायच्या. शेवटी तिच्याच लक्षात आलं, याच्यावर रागावण्यात काही अर्थ नाही. मी वेळच्या वेळी कामं करायचो नाही, रेंगाळत ठेवायचो, घोळ व्हायचे, कित्येक गोष्टी विसरायचो, तेव्हा ती

रागवायची आणि तिला बोलायला तोंड नसे. मी माफी मागून मोकळा होऊ पाहायचो; पण तेवढ्यानं भागलं नाही, तर अनेकदा 'मला माफ कर, परत मी असं करणार नाही' म्हणायचो. त्यावर ती म्हणे, 'असं तू पूर्वीही म्हणाला होतास.' मग मी म्हणायचो, 'हो खरंच. मी म्हणालो होतो; पण आता मी खरंच तसं परत करणार नाही.' ती कधी खूप छान असे. हसतखेळत, जोक्स करत

सगळं चाललेलं असे; पण एखादे वेळेस मी केलेल्या जोकवर ती रागावे. म्हणे, 'तुला नसत्या वेळी असं बोलायला सुचतं कस?' मग ती गप्प. माझे काही मित्र-मैत्रीणी हा ही एक भांडणाचा विषय होई. ते तिला आवडत नसत, म्हणून ते भेटल्याचं किंवा मी त्यांच्याकडे गेल्याचं तिला मी सांगत नसे. ते तिला कळल्यावर त्यावरून भांडण व्हायचं. येरवड्याच्या जागेत असताना अशा भांडणानंतर मी रात्री घरातून निघून कोपऱ्यावरच्या एका ओढ्यावरच्या पुलाच्या कट्ट्यावर जाऊन बसत असे. भांडणानंतर दुसऱ्या सकाळपासून सुरू होई तो अबोला. तो किती दिवस चालेल ते माहित नसे. कोणी माघार घ्यायची, हा इगो पॉईंट झालेला असे. भांडण मिटल्यावर मग काय, आनंदोत्सवच. मग भांडणाची आठवणही होत नसे, ते पुढचं भांडण होईपर्यंत.

अशा काही भांडणानंतर सुनंदांनं पुढाकार घेतला. म्हणाली, की भांडणामुळे आपल्या दोघांनाही खूप त्रास होतो. भांडणानंतर आपण जेव्हा नॉर्मलला येतो, तेव्हा आपण त्याविषयी बोलत जाऊ यात. मग तसं आम्ही बोलू

लागलो. त्या वेळी मला नेमकं काय म्हणायचं होतं, हे सांगू लागलो. चुका पदरात घेऊ लागलो. काही नियम ठरवले, त्या दिवशीचे (खरे तर रात्रीचे) भांडण दुसऱ्या दिवसावर जाऊ द्यायचं नाही. तेव्हाच काय ते संपवून झोपायचं. मग इतका आत्मविश्वास वाढला, की एक तासाचाच नियम केला. भांडण सुरू असताना तास संपला, असं ध्यानात आणून द्यायचं, की भांडण तिथल्या तिथे संपवायचं. पुढे ही वेळ तर पंधरा मिनिटांवर आली. तिची चिडचिड कधी होते, याचा मी अभ्यासच केला. हॉस्पिटलमधून, संध्याकाळच्या दवाखान्यातून दमून परत आली, की तिचा पटकन मूड बदलायचा. मग मी ती वेळ जपू लागलो. मासिक पाळीच्या वेळी तिच्या हार्मोन लेव्हल्स कमी जास्त झाल्यांनं मूडवर परिणाम व्हायचा. मी तिची पाळी सुरू व्हायच्या तारखा लक्षात ठेवू लागलो आणि आधीपासूनच तयारी करू लागलो. तिच्या आवडीच्या निशिगंधाची फुलं दोन-चार डझन आणून जागोजाग अरेंज करून ठेवायचो. गुलाब चांगले असले तर तेही घ्यायचो (पण जास्त खर्च केलेला तिला चालत नसे.) हॉस्पिटलमधून घरी आली, की ते पाहून चेहरा प्रसन्न वाटायचा. एरवी ती जी कामं करायची, ती मी करून टाकलेली असत. टेबलावर जेवणाची तयारी करून ठेवलेली असे. जेवण झाल्यावर तिला झोपायला नेई. तिचा मूड पाहून, काही वाचून दाखवू का, विचारायचो. आमची कधी एकेक कादंबरी काही महिनेही चाललेली असायची. तिला सतत उपलब्ध राहायचो. रात्री दवाखान्यातून आल्यावर तिला कोमट पाण्यात पाय ठेवून बसायला आवडे. ती बादली, तिचा नॅपकिन हेही सगळं तयार असेच. ती इतकी खूप व्हायची, की पुछो मत. मग हे रूटीनच झालं. पुढे कधी पाळी आली आणि गेली ते जाणवतही नसे. जे काम पडायचं ते किती थोडं; पण ते केल्यामुळे भांडणातून जाणारी केवढी तरी शक्ती वाचत असे. त्यात आणखीही सूक्ष्मता आणली. १३ व्या १४ व्या ओव्ह्यूलेशनच्या दिवशीही हार्मोनल लेव्हल बदलतात, मग त्याही दिवशी तिला खूप ठेवत असे. येवढं केलं, की ती माझ्यासाठी केवढं करत असे, हे सांगायला नकोच. एवढे लाड माझे कधी कोणी केले नव्हते. ती कुणाला म्हणायची, 'आमचा अनिल म्हणजे लहान मूल आहे. त्याला मला मुलासारखं सांभाळावं लागतं.' कधी ती प्रेयसी असे, तर कधी ती आईही बनत असे.

माझ्या मित्रमैत्रिणींवरून पुढं कधी प्रश्न आला नाही. विशेषतः मैत्रिणी. मी ओळख झाल्याझाल्या त्यांना घरी आणू लागलो. त्यांची आणि सुनंदाची ओळख झाली, की त्या सुनंदामुळे एवढ्या प्रभावित होत, की माझा भाव घसरत असे. आणि ते मला छान वाटायचं. कारण त्यांना एंटरटेन करायची माझी जबाबदारी संपत असे. माझे जवळपास सर्व मित्रमैत्रिणी सुनंदाचे व एकूण आमच्या घरचेच झाले. सुनंदाला व्यायामाची, चालण्याची खूप आवड आणि मला त्याचा कंटाळा. तिनं पहाटे उठून योगासनांना जायचं ठरवलं. कुठे येरवडा आणि कुठे डेक्कन जिमखान्याचा हॉल. मी म्हटलं, 'मी तुला तिथं सोडतो; पण मी बाहेर बसून राहीन.' ती म्हणाली, 'चालेल.' तिथं बाहेर बसून पुस्तक वाचणं मला जास्त आवडे. शेवटी मलाही त्याचा नाद लागला. सुनंदाचा दवाखाना रात्री दहा-साडेदहा कधीही संपायचा. त्यानंतर तिला फिरायला जाणं हवं असायचं. मलाच इतका कंटाळा यायचा. काय त्या अंधाऱ्या रस्त्यांनं चालायचं ? पण मी न्यायचो. मी चालायचो, ती हळूहळू जाॅगिंग करत माझ्याबरोबर राहायची. कधी मी एखाद्या ओट्यावर बसून राहायचो. ती राऊंड मारून यायची; पण ते तिला करायला मिळालं, की ती खूप असे. हे अर्थातच उशिरा लक्षात आलं. म्हटलं, एवढंच ना, जाऊ यात रोज. दवाखान्यातून येताना कितीही दमलेलो, झोपाळलेलो असलो, तरी स्कूटर सेनापती बापट रस्त्यांनं युनिव्हर्सिटीकडे घ्यायचीच. पत्रकारनगरचं वळण आलं, की वाटायचं, तिनं म्हणावं, 'आज नको जायला.' पण तसं दाखवायचं नाही; पण कधी ती घरी स्कूटर वळवायला सांगे आणि म्हणे, 'खरं सांग, तुला आज कंटाळा आला होता ना ?' मग मी नुसतं डोकं हलवायचो, की मग ती छानसा मागून टप्पू देत हसत म्हणे, 'सांग कसं ओळखलं असेल' ती ओळखायचीच. मी एखादी गोष्ट लपवली असेल, किंवा एखादी तिच्याकडून परवानगी किंवा पैसे काढायचे असतील, किंवा एखादी चूक करून आलो असेल, तर ते सगळं माझ्या चेहेऱ्यावर तिला दिसेच. ती मला लाडानं शोनाड म्हणे. हे बदलत आलेलं रूप. आमचं जमल्यानंतर प्रथम मी तिला सोनसाखळी म्हणे. खरं तर तिला सोन्याचं, दागिन्याचं काही अगत्य नसे. आयुष्यभर कधी तिनं अगदी क्वचित काही घातलं असेल. तिच्या नातेवाईकांच्या लग्नात आम्ही दोघं गेलो होतो.

म्हटलं, 'शोन, किती दिवसांत आपलं भांडणच झालं नाही.' मग ती आश्चर्य वाटल्यासारखा चेहरा करून म्हणे, 'भांडण? हा कुठला नवाच शब्द काढला आहेस आज? कसले कसले नवे शब्द घेऊन येतो रे?' मी हसत नॉन प्लस झालो. दुपारी झापलो, की काही तरी गुदगुल्या करून झोपू द्यायची नाही. कधी मी काही म्हणू लागलो, प्रतिध्वनीसारखे तेच म्हणत माझी नक्कल करीत बसायची.

सिंहगड तिचं आवडतं ठिकाण. आधी आम्ही चढून जायचो; पण मला ते झेपेना, तेव्हा मग स्कूटरवरून वरच्या टप्प्यापर्यंत जाऊ लागलो आणि तिथून गडावर. आम्हा दोघांचे वाढदिवस, आमच्या लग्नाचा वाढदिवस आणि आम्ही एकमेकांना विचारल्याचा दिवस. विचारल्याचा दिवस म्हणजे तेरा एप्रिल सहासष्ट. आम्ही दर तेरा एप्रिल साजरा तर करायचोच; पण दर महिन्याच्या तेरालाही काही विशेष करायचो. सुरवातीला माझ्या लक्षात नसे. मग ती विचारायची 'उद्या काय आहे?' मी बुचकळ्यात पडायचो, एकदम आठवे, 'तेरा.' तेरा तारखेला कोण आधी उठून दुसऱ्याच्या कानात 'तेरा' असे म्हणतोय याची स्पर्धा असे. तेरा एप्रिल, सात मे हे उन्हाळ्यात, ऑगस्टमध्ये आणि डिसेंबरात ते आमचे वाढदिवस पावसाळ्यात आणि हिवाळ्यात येत. त्यामुळे सर्व सीझनचा सिंहगड ती असेपर्यंत आम्ही पाहत आलो आहोत. मध्ये मुलींना, मित्रांना घेऊन जायचो ते वेगळंच. सिंहगडची शुद्ध हवा, शांतता खूप आवडायची. पहाटे पाच किंवा साडेपाचला निघायचो. सुरवातीला तर जुनी स्कूटर होती. थांबत जावे लागे. मध्ये एका टप्प्यावर थांबायचो. सुनंदांनं कुडत्यावर जाकीट, डोक्याला रूमाल बांधलेला असे. आम्ही सँडविच तिथं खायचो. मधूनच बासरी वाजवायचो. वर जायचो. तिथं चंदाबाईंचं कुटुंब राहत असे. आता तिथं बरीच झाली. तेव्हा तिथं एखाददुसरंच असावं. सुनंदा येताना मुलींच्या जुन्या कपड्यांचा गट्टा आणायची. ते धुवून इस्त्री केलेले कपडे असत. आणि तिथे ते त्यांना द्यायची. आम्ही फिरून येईस्तो गडावरच्या त्या छोट्या मोठ्या पोरानांच्या अंगावर आमच्या मुलींचे ओळखीचे कपडे दिसायचे. काही मुलं लहान असली तरी पायापर्यंत येणारा फ्रॉक घालून लुटूलुटू चालत यायची. सगळीकडे 'नव्या' कपड्यांचा आनंदीआनंद असायचा. आम्ही चंदाबाईंना भाकरी, पिठलं करायला सांगायचो. सुनंदा चार-सहा कांदेही बरोबर आणायची

संसारातला सुरवातीचा काळ होता. नातेवाईक आमच्या लग्नावर रूष्ट होते. कुणी खास आल्याबाई तिला म्हणाली, 'का गं अशी लंकेच्या पार्वतीसारखी आलीस? गळ्यात, हातात, काही कसं घालत नाहीत?' सुनंदा हसून म्हणाली, 'छान, नाहीतर मला पार्वतीसारखा मान कसा मिळाला असता!' असं असून तिनं माझं लाडाचं नाव ते ठेवलं होतं. मग त्याचं हळूहळू 'शोन' झालं, आणि पुढं शोनाड झालं. मी ही तिला 'कोनाड' म्हणू लागलो. तसं मग कुणीही कोणाला तसं म्हणू लागलो. आमची शोन-कोनची जोडी होती. खूप गमतीशीर बोलायची. पुढं पुढं आमची भाडणं होईनाशी झाल्यावर मी एकदा

आणि द्यायची. दही ज्यांच्याकडून घ्यायचो, त्यांचं नावही चंदाबाई; पण त्या सिनिअर, ठसकेबाज बाई. त्या खालून कल्याण गावातून यायच्या. आम्ही वर चढताना कुणी दही विकणाऱ्या आम्हाला 'दही घ्या,' असा आग्रह करायच्या, पण आम्ही चंदाबाईचं घेतो, असं सांगताच त्या मागं व्हायच्या. एकमेकीत म्हणायच्या, 'नको बाई, ती नंतर उठलं भांडायला' त्या चंदाबाई नंतर आम्हाला भेटायच्या. दर वेळी सुनंदाला तब्येत दाखवायच्या. त्यांना जास्त रक्तदाब होता. सुनंदा म्हणे, 'रोज तुम्ही डोंगर चढून येता, विश्रांती घ्या. सुनांना पाठवा.' मग त्यांना चावीच बसे. 'कसलं काय, या आजकालच्या पोरी. नुसतं आरशाकडे लक्ष. आरशाला दहावेळा बघून काय थोबाड सुधारणा हाये का...' असं बरंच काही. मग आम्ही गडावर फिरायला जायचो. आधी कल्याण दरवाजाकडे जाऊन तटातटानं 'वारा पाँईट'कडे. तिथून राजाराम समाधीवरून चंदाबाईच्या घरापाशी अशी आमची फेरी असायची. हिवाळ्यात सकाळी कधी आम्हाला गडावर पोचल्यावर सूर्योदय बघायला मिळायचा. एरवीही साडेसात. आठला गडाची चक्कर मारायचोच.

सुनंदाला नेहमी संसाराविषयी बोलायला हवं असे. पूर्वी मला ते कळायचं नाही. मी म्हणायचो, 'एरवी आपण संगळं बोलतोच की. जेवताना बोलतो, रात्री फिरताना बोलतो किंवा स्कूटरवर सतत बोलत असतोच. मग आणखी संसाराविषयी काय बोलायचं?' ती म्हणे, 'तरी काही असतंच.' मी म्हणायचो, 'मग सांग मला.' 'तसं नाही सांगता येत.' हळूहळू मला समजत गेलं. सिंहागडवरच्या फेरीत आम्ही असं निवांतपणे बोलायचो. कुठून कुठवर आपण संसारात आलो. पूर्वीसारखी भांडण होत नाहीत. तू आता खूप समजूतदार झाला (किंवा झाली) आहेस. तुला आपली मुलं कशी झालेली आवडतील, असं बरंचसं. रिटायरमेंटनंतर ओतूरला टेकडीवर आपण घर बांधायचं. ते कसं असेल? तिथं आपला दिनक्रम कसा ठेवायचा. गावातल्या लोकांसाठी काही उपक्रम करायचे... असं बरंच काही. ज्या कोणाचा वाढदिवस असेल, त्याचं हे वर्ष कसं गेलं याचा आढावा घ्यायचो. आता स्वभावात कसे बदल झालेत. इ. तुला या पुढच्या वर्षी काय काय करावंस वाटतंय?... ती आजारी पडल्यानंतर जेव्हा असे सिंहागडाला यायचो, तेव्हा ती विचारायची, 'तुझे या वर्षी काय काय प्लॅन आहेत. कुठले विषय डोक्यात

आहेत?' मी म्हणे, ते अमके अमके चार-पाच विषय आहेत.'

'मग त्यासाठी किती किती दिवस तुला बाहेर जावं लागेल?'

मी मोजून सांगे, याचे तीन, त्याचे चार... दहा दिवस.

'ठीक आहे. माझ्या तब्येतीचं ठीक असेल तेव्हा मी तुला सांगत जाईन. तसं तसं तू जाऊन येत जा.'

आम्ही प्रत्येकाच्या वाढदिवसाला प्रेझेंट गडावरच द्यायचो. खाली घरातलं वेगळं आणि हे वेगळं. तिच्या वाढदिवसाला मी विचारायचो, 'माझ्या स्वभावातली तुला कुठली गोष्ट खटकते, आवडत नाही ते सांग. मी पुढल्या वर्षात तो दोष काढून टाकायचा प्रयत्न करीन आणि हेच माझं तुला प्रेझेंट.' तसं माझ्या वाढदिवसाला तीही तसं प्रेझेंट द्यायची; पण पुढं पुढं खटकणाऱ्या गोष्टीच संपल्या. मग ती म्हणाली, "आता रे? प्रेझेंट देण्यापुरतासुद्धा दोष राहिला नाही तर कसं व्हायचं?" मी हसून म्हणालो, 'आपण दुसरं काही तरी शोधू.' दर वाढदिवसाला आम्ही एकमेकांना एकमेकांविषयी काय वाटतं हे पत्रात लिहायचो, ते पत्र वर गडावर द्यायचो. अशी पत्रं मुलीही आम्हाला लिहायच्या. रोजच्या व्यवहारात जे आपण व्यक्त करत नाही ते पत्रात लिहिता येतं.

माझ्या आसपासच्या कुटूंबापेक्षा आम्ही केवढा वेळ बोलायचो! आमचं दुपारचं जेवण जवळपास तासभर चालायचं. मी सकाळपासून जिथं जिथं गेलो असेल, जी माणसं भेटतील त्याविषयी सविस्तर सांगायचो. तीही कोण पेशंट पाहिले, कोण नातेवाईक भेटले ते सांगायची. रात्री फिरतानाही रात्रीच्या हमाल पंचायत दवाखान्यातल्या पेशंटविषयी सांगायची. मी कधी एखाद्या विषयाची पाहणी करून आलो, की आल्यावर सविस्तर सांगायचो. सांगण्याची सुरवात व्हायला एक दिवस उशीर झाला, तरी म्हणायची, 'लगेच सांगत जा. नाहीतर पुढे थोडक्यात सांगशील.' आम्हा दोघांना एकमेकांचं काय चाललंय ते इतकं इत्थंभूत माहीत असायचं, की आमची वाढ बरोबरच होत राहायची. मला तिचं सायक्रियाट्रीमधलं कळायचं. कारण यशोच्या वेळी ती प्रेनंट असताना परीक्षेला बसत होती. तिला पुस्तके उचलत नसत. मग मी तिला सगळी पुस्तकं वाचून दाखवीत असे. पुस्तकात पाहून तिची रिव्हिजनही घेत असे. त्या वेळी झिरपलेलं थोडं ज्ञान मला होतं.

वानवडीच्या आर्म्ड फोर्स मेडिकल कॉलेजात तिला दुपारची लेक्चर्स

असत. मी तिला तिथं सोडत असे आणि बाहेर पुस्तक वाचत बसे.

सिंहगडच्या फेरीत आमची आवडती जागा म्हणजे वारा पॉईंट. पश्चिमेचं ते टोक. वारा कानाभोवती भरभरत असे. समोर विस्तृत दृश्य दिसे. ढगाळ हवा असेल तर ढग डोंगर चढून आपल्या अंगावर यायचे. कधी दरी ढगांची भरून गेलेली दिसायची. पण कुठेतरी त्यात ढग विरळ होऊन खालचे डोंगर, वस्ती दिसायची. एखादा झिरझिरित पडदा उडत जावा तसे दृश्य; पण परत कधी ती दरी ढगांनी भरेल ते सांगता येत नसे. वाटेत कधी मी आडोसा बघून बासरी वाजवायचो. तिचे मी सिंहगडावर असंख्य फोटो काढलेत. परत आलं, की चंदाबाईच्या घरासमोर पिठलं, भाकरीचं जेवण. सगळ्यांची चौकशी. जेवणाचे पैसे घ्यायला ते तयार नसायचे. मग सुनंदा तरीही शे-दोनशे रूपये त्यांना घ्यायला लावे. कधी चंदाबाई पिशवीत हातसडीचे एक-दोन किलो तांदूळ देत असत. पुढे आजारपणाच्या काळतही आम्ही यायचो आणि चंदाबाईचं जेवण खाऊन परत जायचो. शेवटची भेट गाडी जिथपर्यंत जाते तिथपर्यंत. छान वारा छातीत भरून घेतला. सगळीकडचं दृश्य पाहिलं आणि आलो.

ती गेल्यावर माझा सिंहगड संपलाच. मध्ये बेळगावचं प्रभू कुटूंब आलं होतं. हिमांगी आणि मुलांना घेऊन सिंहगडला गेलो. सगळं तसंच होतं, पण त्यात सुनंदापण नव्हतं. मुद्दाम मी सगळीकडे गेलो. सिंहगड नव्यानं अनुभवला. आता परत तिथं गेलो तरी मी त्याला स्वतंत्रपणे पाहू शकणार होतो.

सिंहगडहून परत येताना आम्ही वाटेत भा.रा. भागवत आणि लिला भागवतांकडे जायचो. आनंदनगरमध्ये त्यांचा 'बालमित्र' बंगला होता. सुनंदाचे हे काही अपवाद होते. एरवी तिच्या कामातून मोकळं झाल्यावर किंवा सुटीच्या दिवशी बाहेर पडलो असता कुठं जायचं, हा प्रश्न निघे. मला कोणाकडे तरी जायचं असे. ती म्हणायची, नाही कुठेतरी जाऊन बसू. तुला नाहीतरी माणसांना भेटायला खूप वेळ दिलाय ना, मग आपण बरोबर असताना तुला कशाला कोणाकडे जायला पाहिजे? पण तिला वृद्ध माणसं मात्र खूप आवडायची. त्यातलंच भागवतांच्याकडे आमचं जाणं. ते दोघांही मायेनं गप्पा मारायचे. लिलाताई काही तरी खायला आग्रह करायच्या. आमचे वाढदिवस वगैरे नंतर त्यांना माहीत झाले होते. आम्ही गेल्यावर ते म्हणायचे, 'आम्ही आताच

एकमेकांना म्हणत होतो, आता येतीलच अनिल-सुनंदा.' तिची अशी अनेक आवडती वृद्ध माणसं. अगदी पहिल्यापासून. ठाण्याला ती मॅटल हॉस्पिटलला नोकरी करित असे, तेव्हा तिची भय्याजी कायंदे या अशाच ऐंशी-पंचाऐंशीतल्या व्यक्तीशी ओळख आणि मैत्री झाली होती. पांढरी, छातीवर रूळणारी दाढी, पांढरे खांद्यावर रूळणारे केस, त्यामुळे ते टागोरच वाटत. सतत वाचन चालू असे. टॉयनबीच्या जगप्रसिध्द इतिहासाच्या पुस्तकातली चूक त्यांनी दाखवून दिली. आणि मुख्य म्हणजे त्यांचेही तिकडून आभाराचे पत्र आले आणि त्यात लिहिले होते, की पुढच्या आवृत्तीत त्याची सुधारणा करू. भय्याजी म्हणायचे, 'भारतीय विद्वानाने असे केले असते का?' त्यांना मी खूप आवडायचो. माझ्यावर त्यांनी कविता केली होती. 'असा अनिल मला खूप आवडतो,' अस ध्रुवपद होतं. फक्त त्यात शेवटी असं होतं, की तो सुनंदाला दूर घेऊन जातो, म्हणून फक्त त्या वेळी तो आवडत नाही.

पुण्यातलीही तिची वृद्ध मैत्रीण म्हणजे शांता शेळक्यांची आई-तिला सगळे वहिनी म्हणत. त्यांनी तेव्हाच नव्वदी पार केलेली होती. माझी शांताबाईची ओळख. त्या मुंबईहून पुण्याला आल्यावर आम्ही त्यांच्या घरी जाऊ लागलो. त्या घराशीच मैत्री झाली. त्यांचे बंधू राम शेळके, त्यांच्या पत्नी काकी आणि या आई-वहिनी. वहिनी म्हणजे पिकलं पान होतं. त्यांच्या चेहेऱ्यावर वृद्धत्वाचं तेज होतं. सुनंदा थेट त्यांच्या बेडवर जाऊन बसायची. मग त्या उठून बसायच्या. सुनंदाला जवळ घ्यायच्या. चेहेऱ्यावरून हात फिरवायच्या. म्हणायच्या, 'सुनंदा, किती गं काम करतेस. जरा विश्रांती घ्यावी.' सुनंदा हसून म्हणे, 'मी छान आहे.' गेल्या गेल्या सुनंदा त्यांना 'पॉझिटिव्ह स्ट्रोक' देत असे. 'आज छान दिसत आहात. अरे वा, चालत जाऊन स्वतःच स्वतःकाम करता! मागच्यापेक्षा तुमची तब्ब्येत छान आहे.' त्या म्हणत, अगं काही ऐकू येत नाही, सुनंदा म्हणे, 'पण माझं कसं ऐकू येतं तुम्हाला?' त्या हसून म्हणायच्या, 'हो, तुझं आणि काकीचं बोलणं ऐकू येतं.' मला म्हणायच्या, 'अनिल, तुला बायको चांगली मिळाली, म्हणून तू एवढा उड्या मारतो आहेस.' सगळे हसत. कोणी म्हणे, 'अग त्यांच्यात काही कमी आहे का?' पण वहिनी ठासून म्हणत, 'नाही पण सुनंदा ती सुनंदाच.' ओतूरला आम्ही कधी गेलो, तर मी माझ्या मित्रांना भेटायला निघून जायचो. ती प्रथम

माझ्या वृध्द काकांपाशी जाऊन बसायची. त्याला आम्ही नाना म्हणायचो. मग नानाही तिला सगळ्या तब्येतीच्या तक्रारी सांगायचा. कित्येकदा तर येताना ती नानाला बरोबर घेऊनच यायची. सगळ्या तपासण्या करून, आमच्या डॉक्टरांकडून उपचार करून घेऊन मग पाठवायची. माझे वडील तर तिची चातकासारखी वाट बघायचे. ती दर महिन्याला ओतूरला एक सेंटर चालवीत असे. आधीच्या दोन-तीन दिवसांपासूनच त्यांचा मूड पालटायचा. सारखं आत-बाहेर सुरू व्हायचं. 'अनिता'चा जवळपास जप सुरू व्हायचा. ते फक्त तिचं ऐकत असत. त्यामुळे आई तिला त्यांना जे सांगायचं, ते आधीच सांगून ठेवायची. वडिलांना हार्टअटॅक आला आणि त्यांना इथं आणलं. आयसीयूमध्ये ठेवलं. तेव्हा त्यांचा तोंडाने अनिताचा जप चालला होता. आमच्या घरच्या कुणालाही आजारपण आलं, की सुनंदा खंबीरपणे उभी राहायची. मला ते हॉस्पिटल, औषध हे जग नको वाटे. पण तिच्याबरोबर राहायचो आणि पडेल ते काम करायचो. तिनं कित्येकांची ऑपरेशन्स करून घेतली असतील. माझं बसायचं ठिकाण, ऑपरेशन थिएटरच्या बाहेर. आणि ती मात्र थिएटरमध्ये त्या व्यक्तीला आत नेल्यापासून तो येईपर्यंत हात धरून उभी असे. माझ्या मेव्हण्याचे खूप तासांचे बायपास ऑपरेशन होतं. तिला बरं नव्हतं, तरी ती संपूर्ण वेळ त्यांच्याजवळ उभी होती. वास्तविक अँनेस्थेशिया दिल्यावर कुणाला काय कळणार होते? ती कुठं बसूही शकत होती; पण ती कमिटमेंट म्हणून सर्ववेळ उभी असे. तिचा हात पेशंटच्या सतत नाडीवर असे. काही फेरफार झाला, की अँनेस्थेटिस्टला सांगू शकायची. त्यामुळे आमच्या मोठ्या कुटूंबात कुणाला काही झालं, तरी 'आधी अनिताला बोलवा,' असं म्हणत. तिची धीर देण्याची कर्पोसिटीही अचाटच. माझे चुलत आजोबा रामूकाका मुंबईला असत. ते ओतूरला असताना त्यांना हार्टअटॅक आला. तेही वयानं ऐंशीच्या घरातले असतील. त्यांना पुण्याच्या ससूनमध्ये आणलं. तिथं दुसरा अटॅक. परत डायरिया सुरू झाला. त्यात कावीळ. आम्ही भेटायला गेलो. इतकी वाईट परिस्थिती, की त्यांचं कधीही काहीही होऊ शकलं असतं. वास्तविक सुनंदाची त्यांची ओळखही नव्हती; पण तिनं त्यांचा हात हातात घेतला. थोडं थोपटलं. म्हणाली, 'काही काळजी करू नका, बरे व्हाल यातनं.' ते म्हणाले, 'कसला जगतोय मी आता?' ती म्हणाली, 'का? जगाल की, आता बघा. तुमच्या

हार्टवरची बेस्ट ट्रीटमेंट इथं चालू आहे. काविळीवर औषध दिली आहेत. डायरिया कंट्रोल झाला आहे की नाही?' ते 'हो' म्हणाले. ती म्हणाली, 'अशा सगळ्या गोष्टी हळूहळू जाग्यावर येतील.... असं बरंच काही. आम्ही जाताना त्यांनी हात जोडले व सुनंदाला म्हणाले, 'थँक यू' मी बाहेर येताच तिला म्हटलं, 'सुनंदा कमाल आहे तुझी. अगं किती वाईट परिस्थिती आहे त्यांची. असं म्हणवलं तरी कसं तुला?' ती म्हणाली, 'पण त्यांना छान वाटलं की नाही? तेवढंच आपण करू शकतो.' त्याच रात्री ते गेले; पण माझी खात्री आहे, ते आनंदात गेले असणार. कुणाच्या दुखण्याची बातमी कळली आणि जाणं आवश्यक असलं तरी मी वैतागायचो. आपले काही दिवसभरातले कार्यक्रम, बेत असतात, ते मनात फिक्स झालेले असतात. ते रद्द करून तिकडं जाणं नको वाटायचं; पण सुनंदाला त्याचं गांभीर्य लक्षात येऊन ती तात्काळ पुढचे कार्यक्रम रद्द करून तिकडं धाव घेत असे. एकदा आम्ही नंदा नारळकरांच्या घरी आरती अंकलीकरची खासगी मैफल ऐकत असताना तिला कोणीतरी फोनवरचा कागदावरचा निरोप आणून दिला. तिनं मला तू इथे बस, मी जाते अशी खूण केली. मला वाटलं, इतकी चांगली, जमलेली मैफल सोडून ही कुठं चाललीय? मैफल संपल्यावर घरी आलो, तेव्हा कळलं. आमच्या मित्राची बायको (तीही आम्हाला मुलीसारखी) स्वयंपाक घरात पेटली. ते ठिकाण सात-आठ किलोमीटर दूर; पण चौथ्या मजल्यावर खाली आणेस्तोवर सुनंदा रिश्कानं तिथं जर. मग तिनंच तिला हॉस्पिटलमध्ये नेलं. सर्व काही सेटल होईपर्यंत इकडची तिकडंही झाली नाही. नंतर तिच्याबरोबर मी रोज हॉस्पिटलात जायचो. सुनंदाचं विशेष वाटलं, की तिनं मला मैफिलीतून उठवलं नाही!

कोणाची मयत झाली, की मला भेटायला जाणं जिवावर येई. नेहमीच्या लोकांचेही तिथले गंभीर चेहरे बघणं मला नको वाटे. त्यावरून कधी आमच्यात तणावही होत. सुनंदा मात्र तत्काळ जायची. तिथल्या तिच्या ओळखीच्या व्यक्तीशेजारी जाऊन बसायची. तिला कंपनी द्यायची. आमच्या कॉलनीतील एका व्यक्तीचा मृत्यू झाल्याचे कळले. त्यांचा तसा फारसा संबंध नव्हता; पण सुनंदा म्हणाली, 'चल जाऊन भेटून येऊ' मी म्हणालो, 'अग आपले कुठं एवढे संबंध आहेत?' ती म्हणाली, 'पण एका कॉलनीत राहतो.

आपल्या इतक्या वर्षांचा परिचय तर आहे ना?’ मी म्हटलं, ‘मग तू जा.’ ती म्हणाली, ‘नाही, आपण जायचं.’ तिच्या आग्रहाला बळी पडून आम्ही जाऊन आलो. आल्यावर म्हणाली, ‘आता तुला असल्या प्रसंगाना तोंड देता आलं पाहिजे की नाही? म्हणून मी आग्रह धरला.’ त्यानंतर मग त्याचं भयही गेलं, आणि तिच्याबरोबर जाऊ लागलो. ती नुसतं अशा मयतीच्या ठिकाणी औपचारिकपणे जात नसे, तर पुढे काही दिवस त्यांच्याकडे नियमितपणे जायची. सर्व वातावरण मार्गी लागलं, की मग ती जाणं बंद करायची. आमच्या कुटुंबाच्या ओळखीच्या अनेक लग्नसमारंभास आम्ही जात नसू. मी म्हणायचो, ‘‘अग, ते रागावतील ना नंतर?’’ ती म्हणे, ‘‘आपण गेलो नाही, तर ते कार्य व्हायचे राहणार आहे का? त्यापेक्षा आपली खरी गरज जिथं आहे, तिथं जाऊ.’’ आणि लग्नकार्याला आम्ही गेलो नाही तर ते लोक नाराज होत नसत. त्यांना सुनंदाच्या कामाची कल्पना असे.

या तिच्या जीव ओतून काम करण्याच्या स्वभावामुळेच तिनं जे काही केलं, त्याला हळूहळू कामांचं स्वरूप येत गेलं. तिच्यासारखे अनेक डॉक्टर मॅटल हॉस्पिटलमध्ये काम करत होते. कॉमनरूममध्ये गप्पा मारीत तिथंच पेशंट्सच्या फायलींवर ट्रीटमेंट तशी चालू ठेवा असं ‘सी.टी. ऑल’ असं लिहीत न बसता ती वॉर्डात जायची. प्रत्येक पेशंट नीट बघायची. जे बोलू शकतात त्यांच्याशी तर बोलायचीच, पण जे बोलू शकत नाही त्यांना विविध मार्गांनी बोलकं करू बघायची. त्यांचे कपडे मळके, अंगाला मॅटलचा कुबट वास आणि चेहऱ्यावर मुनष्यपणाचे चिन्ह नाही, अशा माणसाशी ती प्रेमानं बोलू पाहायची. हळूहळू ते तिची वाट पाहू लागत. तिची भावना त्यांच्या मानसिक रोगाच्या अडथळ्यातूनही कुठेतरी आतपर्यंत पोचत असे आणि मग ते रिस्पॉन्स द्यायला लागत. नुसते एकटक, ब्लँक पाहणारे ते दगडी चेहेऱ्याचे पेशंट्स; पण हळूहळू डोळ्यात ओळख दिसू लागे. चेहऱ्यावरचे स्नायू हालचाल करू लागत. ते तिची वाट पाहू लागत. मग त्यांना ती तिच्या कामात घेत असे. त्यांना तिची कामं करण्यात केवढी धन्यता वाटे. तशी काम करण्यात त्यांच्यात स्पर्धा असे. त्यांच्या जुन्यापुराण्या फायलीतून त्यांचे वाढदिवस शोधून काढून त्याला काहीतरी फूल म्हणा, स्वतः शिवलेला रूमाल, किंवा पिशवी भेट देत असे. ती नेहमी म्हणायची, ‘पेशंट काय फक्त औषधानं थोडेच बरे

होतात!’

वॉर्डमध्ये जायची ती हसतमुख चेहऱ्यानं. नर्ससची, सर्व अटेंडंट्स सगळ्यांची चौकशी करायची आणि मग पेशंट बघायला सुरवात करायची. कधी वॉर्डमध्ये शिरायच्या आधी बाहेरच्या बागेत फूल फुललेलं दिसलं, की बागकाम करणाऱ्यांचं कौतुक करायची. चार शब्द असतात; पण ते माणसाला केवढा उत्साह आणतात. बऱ्या व्हायच्या मार्गावर असलेल्या पेशंटच्या घरी, ‘भेटून जा,’ अशी पत्र लिहायची. नातेवाईकांना धक्काच बसत असे. बरेच विशेषतः खेड्यातले नातेवाईक आनंदाने मोठ्या परिवारासह भेटायला येत. काही विशेषतः शहरी लोक, हा परत घरी येणार की काय, या कल्पनेनं धास्तावून जात.

तिथं मतिमंद मुलं ही वेगवेगळ्या वॉर्डात पडलेली असायची. सुनंदांनं ठरवलं, त्या सगळ्यांना एकत्र ठेवून त्यांचा एक ‘बेबी वॉर्ड’ करूयात. सुपरिटेण्डेंटनी आनंदानं परवानगी दिली आणि मॅटलच्या इतिहासात प्रथमच नवा वॉर्ड निघाला. मग आम्ही बाजारात जाऊन खेळणी आणली. सी.-साँ, घसरगुंडी, वगैरे बसवून बालोद्यान केलं. त्याचं पुढे काय झालं, ते माहीत नाही. त्यातून पुढं मग तिनं बाहेर चालू असलेल्या ‘जीवन-ज्योत’ या मतिमंद मुलांच्या संस्थेत भाग घ्यायला सुरवात केली. त्यात मला ही ओढलं. त्या संस्थेस समाजकल्याणची मान्यता मिळवून देणं, अशी पायाभूत कामं त्या काळात केली. ती त्या संस्थेत जाऊन मुलांशी बोलायची, त्यांच्यात खेळायचीही. नंतर मुक्तांगणचं काम सुरू झाल्यावर ती तिकडे जाईनाशी झाली; पण मधून चक्कर टाकली, की मुलं येऊन बिलगत. तसंच वृध्दाश्रमातही ती पंधरा दिवसांतून एकदा जाई. ती त्या वेळी बॉयकट आणि सलवार कुडत्यात असल्यानं वृध्दांना ती सायक्रियाट्रिस्ट असल्याचं माहीतही नव्हतं. राजाभाऊ माट्यांनी तिला सांगितलं, की काही वृध्दांना मानसिक प्रश्न असतात, ते बघायला ये, म्हणून ती जायची. ती सगळीकडे फेरी मारायची. थांबून थांबून चौकशी करायची. परत आल्यावर ती सिस्टरना सांगायची, ‘त्या अमक्यांची ती गोळी बंद करा, त्या तमक्याला ही गोळी सुरू करा.’ तेही काम पुढं आजारपणामुळे कमी. केलं. सिस्टर कुठं भेटायच्या. म्हणत, की अहो, ते सगळे लोक तुमची आठवण काढताहेत. ते म्हणतात, ‘ती कॉलेजची मुलगी येत नाही

कशी?’ महिला सेवाग्राम या स्त्रियांच्या संस्थेतही आठवड्यातून एकदा जायची. (तिची ही असली कामं सर्व विनामूल्य असत, हे वेगळं सांगायला नको.) संतबाईंनी तिला यायला सांगितलं होतं. एकदा काम घेतलं, की ते ती ‘थरो’ करायची. फायली, नोट्स ठेवणं, एकही भेट न चुकवणं... असं. माझा अगदी उलट स्वभाव. नियमितपणा मला माहीतच नव्हता, आणि आजही नाही, मला तिच्या या नेहमी संस्थांना जाण्याचा कंटाळाही यायचा; पण ती कपडे घालून फ्रेश होऊन तयार व्हायची. मी सोडलं नाही, तर तिची रिक्षानं जायची तयारी असे. त्यामुळे झकत मी जायचोच. पण तिथं गेलो, की मग कंटाळा पळून जायचा. तिचं काम बघत किंवा एकूणच ते जग बघत बसत असे.

वेगवेगळ्या स्त्री संघटनांमधील कार्यकर्त्या तिच्या मैत्रिणी असायच्या. त्या तिला मिटिंगला बोलवायच्या. कधी एखाद्या परिसंवादात बोलायला बोलवायच्या; पण ती कधी जात नसे. ती त्यांना म्हणायची, “मला तुम्ही सायकियाट्रीतलं काही काम सांगा. मी करीन.” तिला एकंदरीतच स्टेजवर जाण्याचा कंटाळा होता. पुढे मुक्तांगणचे टिळक स्मारक मंदिरात वार्षिक कार्यक्रम होत. ती प्रेक्षकात बसलेली असायची. आम्ही इतर स्टेजवर सभा पार पाडायचो. त्या स्त्री संघटना मग हिच्याकडे काही मानसिक त्रास होणाऱ्या स्त्रियांना पाठवू लागल्या. नवरा संशयी आहे, मारहाण करतो, हे ऐकल्यावर सुनंदा त्या बाईला म्हणायची, “तुझ्या नवऱ्याला इथं गोळ्या देऊन मी बरं करते. त्याला आण इकडे” मग तो नवराही यायचा. त्यालाही ट्रीटमेंट सुरू व्हायची. आधी येताना, ‘तू या मारहाण करणाऱ्या नवऱ्याकडून घटस्फोट घे,’ असा तिला अनेकांकडून सल्ला मिळालेला असे. सुनंदा तिला विचारे, ‘तुझा नवरा दुरूस्त करून दिला तर?’ ती बाई आनंदाने म्हणे, ‘मग त्यांच्यासारखं सुख नाही.’ बाहेरही तिच्याकडे मॅटल पेशंट येत. आधी त्यांचे नातेवाईक येऊन भेटत. सुनंदा पेशंटची पहिली भेट नेहमी त्याच्या घरीच घ्यायची. ती म्हणे, म्हणजे एकूण घरातलं वातावरण लक्षात येतं. कधीकधी सगळ्याच लोकांना आजार झालेला असतो. शिवाय पेशंट घरी सगळ्यात रिलॅक्स असतो. डॉक्टरनं त्याला केबिनमध्ये बोलावलं, तर तो खूप टेन्स किंवा एक्साईटेड असतो. ती नेहमी अशा ठिकाणी जाताना फुलं घेऊन जायची. घरातल्या सगळ्यांना

आपलंसं कराची, आणि मग पुढं बोलणं. कधी मुलांचे प्रश्न घेऊन आई-वडिल घरी यायचे. ती म्हणायची, ‘मुलाला तुम्ही इथं आणूच नका. त्याला तो केवढा ट्रॉमा होईल. तुम्ही सगळे प्रॉब्लेम सविस्तर सांगा.’ तो ऐकल्यावर सुनंदा त्यांना त्याच्याशी पालकांनी कसं वागायचं, कसं हँडल करायचं, कोणत्या चुका होतात, त्या कशा टाळायच्या, हे सांगत असे. आणि पुढं मग मुलाला प्रत्यक्ष पाहण्याची वेळच येत नसे. लोकांना ती सायकियाट्रिस्ट वाटतच नसे आणि तीही ते सहसा सांगत नसे. तिच्या हमाल पंचायत दवाखान्यात हमाल पेशंट व त्या भागातले इतर पेशंट असत. तो जनरल दवाखाना होता. सर्दी, खोकल्यापासून ते टीबी, रक्तदाब असे काहीही. त्यातल्या काहींना मानसिकदृष्ट्या ट्रीट करीत असे. आणि ते त्यांना समजतही नसे. हमाल पंचायत दवाखाना तिनं वीस वर्षं चालवला. खरं तर त्या वेळी तिच्याबरोबरचे इतर मॅटलमधले डॉक्टर सायकियाट्रीची प्रॅक्टिस करीत; पण तिनं हे पत्करलं. बाबा आढावांच्या घरात पुढच्या खोलीत हा दवाखाना होता. तिथं येणाऱ्या हमालांच्या बायकांमध्ये ती अगदी रमून जाई. शिकलेलं-बिन शिकलेलं असं अंतर कधीच पडत नसे. त्यांची थडामस्करी चालत असे. त्यांच्या घरच्या बारशांना किंवा इतर काही निमित्तानं आम्हाला त्यांच्या घरी जावं लागे.

सुनंदाला नवनवे उपक्रम सुरू करण्याचा उत्साह असे. कामगार पुतळा झोपडपट्टीत आणखी एक दवाखाना सुरू केला. त्या वस्तीत मुलांचे खरूज आणि जंत हे प्रमुख प्रश्न. मग तिनं खरजेनं लडबडलेल्या मुलांना सर्वासमक्ष अंधोळ घालून दाखवली. कोरड्या पंचानं कशी नीट पुसून काढायची, ते दाखवलं. साबण नसेल, तर डाळीचं पीठ वापरा, असं म्हणायची. नंतर ते लोशन सगळीकडे व्यवस्थित लावून दाखवलं. सगळी वस्ती हे दृश्य डोळे विस्फारून बघत होती. ज्यामुलाला आपण कधी हात लावू धजणार नाही, त्याला सुनंदानं खसाखस धुवून पुसून कोरडं केल्यावर मलाही मोठाच धक्का बसला. मग काय, लोकांनी ते लोशन नेलं, घोघर त्या पध्दतीची अंधोळ घालणं सुरू झालं. काही महिन्यांनंतर विजय परूळकरला हे कळल्यावर तो म्हणाला, ‘मला याचा स्लाइड-शो तयार करायचाय.’ आम्ही परत वस्तीत गेलो, तर आम्हाला खरजेचं मूल दिसेचना. मग दुसऱ्या वस्तीतून आणलं आणि सुनंदानं परत सगळं तसंच करून दाखवलं. जंताबाबतही तेच. औषधाचे डोस

सगळ्या वस्तीतल्या मुलांना एकाचवेळी दिले. त्याचा चांगला परिणाम झाला. त्यानंतर तिनं आयांना एकत्र करून नेलकटरनं मुलांची, घरातल्या सगळ्यांची नखं कशी काढायची ते शिकवलं. अनेकीनी नेलकटर कधी पाहिलेलंच नव्हतं. सुनंदा सांगायची, 'हे यंत्र अडीच रूपयांना पडतं; पण नखं काढत राहिलं तर तुम्हाला डॉक्टरांकडे वरचेवर जायला लागणार नाही. डॉक्टर एकावेळी पाच रूपये घेतो की नाही? असे कितीक पैसे गेले असतील?' दवाखान्यातही कोणा लहान मुलांची नखं काढली नसतील, तर पटकन ती नेलकटर पर्समधून काढून नखं कापू लागे. काही मुलं तर दवाखान्यात आल्यावर हौसेनं हात पुढे करून वाट पाहत बसत. रामाचं धनुष्य, भीमाची गदा, तसं आमच्या सुनंदाचं नेलकटर होतं. हमालांना पोती उतरवताना, चढवताना किंवा इतर कामांत जखमा होणं नेहमीचं होतं. दर वर्षी एक-दोन हमाल धनुर्वातानं मरण पावत असत. सुनंदांनं चौकशी करून असा बेत केला, की सगळ्या हमालांना धनुर्वाताचं इन्क्युलेशन द्यायचं. पाच वर्षांपर्यंत बूस्टर डोस घ्यायचा; पण एवढ्या पाच हजार हमालांना कसं देता येईल? ती म्हणाली, 'बघू तर.' केईएम हॉस्पिटलनं आम्हाला डोस दिले. आणि आम्ही खरोखरच हमालीच्या सर्व सेंटरवर हमालांना धनुर्वातासाठी टिटॅनस टॉक्सॉइड टोचले. त्यासाठी काही डॉक्टरांची मदतही घेतली. यथावकाश बूस्टर डोस दिला. त्यानंतर आम्ही असेपर्यंत म्हणजे पुढची दहा-बारा वर्ष धनुर्वाताची एकही केस झाली नाही. तसंच टीबीबाबतही. कोळशात, सिमेंटमध्ये काम करणाऱ्यांमध्ये टीबीचं प्रमाण मोठं असतं; पण सगळ्यांचे एक्स-रे कसे करणार? महापालिकेकडे छोटे 'ओडेल्का' एक्स रे काढायचे मशिन होतं. त्यामार्फत आम्ही त्या त्या विभागातल्या हमालांचे एक्स-रे नायडू हॉस्पिटमध्ये काढून घेतले. त्यावरून जे पॉझिटीव्ह निघाले, त्यांना टीबी डिपार्टमेंटफे द्यायची वर्षभराची औषधे, इंजेक्शन मिळवली; पण एवढ्या लोकांना रोजची टोचणार कोण? मग त्या त्या भागातल्या महापालिकेच्या दवाखान्यातून त्यांनी टोचून घ्यावी असे ठरले, आणि ते सुरूही झाले. आता वाटतंय, त्या वेळी याच्या शास्त्रशुद्ध नोंदी ठेवल्या असत्या, तर किती छान सायंटिफिक पेपर लिहिता आले असते. तिची पब्लिक हेल्थ या विषयात महत्त्वाची भर ठरली असती; पण तिचा पिंडच तो नव्हता.

ती कम्युनिटी सायकियाट्रीचा कोर्स करायला बंगळूरला गेली आणि

परत एकदा एका पर्सनॅलिटी टेस्टचं मराठीत भाषांतर करायलाही. त्या 'निमहॅन्स' मध्ये सगळे वर्षाकाठी दोन-चार पेपर्स, जर्नल्समध्ये लिहित असत. ते सुनंदाला विचारत, 'तुझ्या नावावर किती पेपर आहेत?' तिनं तसं काही केलं नव्हतं. तिचे सर डॉ. आर. एस. मूर्ती तिला सांगत, 'पब्लिक ऑर पेरिश!' पण त्यांनी इथं येऊन सुनंदाचं काम पाहिलं, तेव्हा ते म्हणाले, 'तुझ्याकडून तशी अपेक्षाच करणं चुकीचं आहे. तुझी कॅटॅगिरी म्हणजे मदत तेरेसा वगैरे लोकांची.' मूर्ती बंगळूरहून दिल्लीला जाताना अनेकदा पुण्यात थांबून आम्हाला भेटून जात. कमीत कमी एअरपोर्टवरून फोन तरी करीत. ती गेल्यावरही ते येऊन मला भेटून गेले. म्हणाले, 'अनेक विद्यार्थी माझ्याकडे आले आणि गेले; पण सुनंदाकडून मात्र मीच खूप काही शिकलो.' त्यांना तिचं ओतूरचं काम फार आवडायचं. नॅशनल हेल्थ प्लॅनप्रमाणे मॅटल हॉस्पिटलतर्फे सायकियाट्रिस्टनी जिल्ह्याच्या ठिकाणी महिन्यातून एकदा जावे आणि ओपीडी चालवावी, असं अपेक्षित होतं; पण सुनंदाला वाटलं, आपण ओतूरला प्रायमरी हेल्थ सेंटरवर ते केंद्र चालवू. त्या भागातल्या मॅटल हॉस्पिटलच्या जुन्या पेशंटना त्यांचा पॅरोल पिरियड तरी तिथंच वाढवून देऊ. त्यासाठीची त्यांची पुण्याची फेरी वाचेल. तिनं सेंटर सुरू केलं, तेव्हा एवढीच अपेक्षा होती; पण त्यांची एवढी प्रसिध्दी झाली, दिवसाकाठी चारचारशे पेशंटची रांग सेंटरवर लागू लागली. त्या परिसरातले लोक तर येत होते; पण थेट संगमनेर, नगर, मुरबाड, भागातून यायला लागले. बाईच्या हाताला गुण आहे, म्हणून इथली लोकं त्यांच्या मुंबईच्या नातेवाईकांना बोलावून रांगेत बसू लागले. काही आदल्या रात्रीच येऊन रांगेत बसत. सुनंदा नवीन ७०/८० पेशंट्स बघायची. ज्यांना नुसत्या गोळ्या कंटिन्यू करायच्यात, ते काम तिचे मुक्तांगणचे सहकारी करीत. पेशंटना माहिन्याच्या गोळ्या द्यायची. परत माहिन्यानं यायला सांगत असे आणि ते त्यांनाही सोयीचं होतं. ट्रीटमेंटचा कुठलाही खर्च नाही. तिथं फिट येणाऱ्या पेशंटचा आकडा खूप मोठा होता. अनेक पेशंट असे होते, की कुणाला रोज फिट येतं, तर कुणाला दिवसाआड. त्यामुळे तो कुठल्याच कामाचा राहिलेला नसायचा. सुनंदाची ट्रीटमेंट सुरू झाल्यावर, डोस अँडजस्ट झाल्यावर, फीट एकदम बंद व्हायची. त्यांच्या जीवनातलं हे केवढं मोठं परिवर्तन. सुनंदा त्यांना छोटी डायरी घ्यायला सांगे. समजा फिट आली, तर कोणत्या तारखेला, किती

वाजता, किती वेळ टिकली, आणि कोणत्या स्वरूपाची असं लिहायचं. ज्यांना लिहिता येत नसेल, त्यांनी इतरांकडून लिहून घ्यायचं. त्या डायन्यांची नोंद लोक इतकी अचूक ठेवत, की त्याप्रमाणे सुनंदा डोस अॅडजस्ट करू शकत असे. डॉ. मूर्ती म्हणायचे, 'हे मिरॅकल आहे. आम्ही नेहमी म्हणतो,' 'अशिक्षित समाजात रेकॉर्ड कीपिंगची सवय नसते. ते इथं सगळं खोटं ठरलेलं.' अशा रोगांच्या बाबतीत पेशंट परत परत येण्याचं प्रमाण खूप कमी असतं; पण इथं ते १०० टक्के. ती औषध देताना नेहमी कमी डोसपासून सुरवात करायची. पुस्तकात मोठे डोस द्यावेत असे, असे. असे कारण तिकडच्या माणसांचा आकार-वजन मोठे. सुनंदानं इतक्या कमी डोसवर पेशंटच्या कॅल्सेट्रॉल कंट्रोल केलेल्या, की तो एक नवाच प्रकार होता. आम्हा दोघांचा स्टॅटिस्टिशियन मित्र डॉ. अनिल गोरे तिला म्हणायचा, 'याचं रीसर्च डिझाईन कर. हे सिध्द करू शकलीस, तर केवढी मोठी बाब होईल.' पण त्यानंही हात टेकले. तिच्याबरोबर कुणी असा रीसर्चवाला असता, तर कदाचित झालंही असतं; पण त्याची तिला चिंता नव्हती. लोकांना फायदा होणं, हे तिचं एकमेव ध्येय. ओतूरच्या गावकऱ्यांनी तिचा एकदा उत्स्फूर्त सत्कार केला. मी तिच्याबरोबर गावातनं चाललो असता, तिला लोक हात करायचे, थांबून बोलायचे. मला कोणी ओळखत नसे. वास्तविक मी त्या गावचा; पण आता लोक तिला 'गावची कन्या' म्हणू लागले होते. ती गेल्यावर आम्ही तो उपक्रम चालूच ठेवला आहे. गावच्या लोकांनी उत्स्फूर्तपणे तिच्या नावाने त्या सेंटरच्या जागी लोकांची बसायची सोय व्हावी म्हणून हॉल बांधायचं ठरवलं आहे.

तिचा ओतूरला येण्यामागचा एक उद्देश होता, माझ्या आई-वडिलांना भेटणे. आधी ती घरी जाऊन नास्ता करायची आणि मग सेंटरला यायची. नंतर तिला ओतूरला येऊनही घरी यायला वेळ मिळनासा झाला. आई भावाच्या हाती सरबत डबा पाठवायची. मुक्तांगणचे लोक आता ते केंद्र चालवायला जातात. त्यांना अजूनही काही पेशंट विचारतात, 'बाई कधी येणार आहेत.'

जसा माझ्या घराशी तिनं अशा रीतीनं संबंध ठेवला, तसा तिच्या ठाण्याच्या घरीही गणपतीला जाण्याचा कायमचा उपक्रम ठेवला. तिचे आई-वडिल ऐंशी-पंचाऐंशीतले असले तरी तब्बेतीनं चांगले, हिंडते फिरते होते. तिचे चार भाऊ आणि त्यांची कुटुंबं त्या वेळी मुख्य घरी एकत्र यायचे. तिकडे

तिला नंदू म्हणत आणि भाचरं नंदू आल्या म्हणायचे. त्यांची हसूनखेळून इतकी धमाल चालायची. आदल्या दिवशी रात्री जेवणं झाली, की गणपतीच्या मखराचं डेकोरेशन सुरू होई. मी शेजारच्या खोलीत झोपायचो. यांची सजावट नावाला, पण हसण्याचे आवाज मात्र सतत ऐकू येत राही. सकाळी छोट्या भाच्या, 'नंदू आल्या माझी वेणी घाल,' म्हणायच्या. मग वेण्या घालण्याचा कार्यक्रम. गणपतीच्या सकाळी ती तिच्या वहिन्यांबरोबर उकडीचे मोदक करताना दिसायची. तिथल्या मुक्कामात ती बाजारातून कापड आणून लहान पोराना कपडेही शिवून घायची. तिची आई पूर्वी शिवण शिक्षिका होती. सुनंदा लहान असल्यापासून आईला मदत करत करत शिकली. नौपाड्याच्या जागेच्या आधी ते खारकर आळीतल्या रूपचंद मारवाडी चाळीत राहत. सुनंदा मला घेऊन आसपासच्या तिच्या मैत्रिणींना भेटायला जात असे. त्यात समोर त्यांच्याकडे बरीच वर्षं काम करणाऱ्या बाईचही घर होतं. त्या बाई मला नंदूचं कवतिक सांगायच्या. "अहो ही लहान होती. मी बाहेरची कामं करून आले आन बघते तर ही इथं चूल सारवीत बसलेली. विचारले तर म्हणाली, 'तू सगळ्यांची कामं करते, दमून जाते, म्हणून हे करते.' अशी ही पोरं." तिच्या या गुणामुळे आई तिला 'परधार्जिणी' म्हणायची. सुनंदाचं तिथलं घर इतकं साधं होतं, त्या घरात कधी भांडण किंवा कुजबूजही ऐकली नाही. तिची भाची मीनल पुण्याला आमच्या घरी पुस्तकं वाचायला येऊन राहायची. त्यांच्या घरी कुणाला काही झालं, तर थोडं वेगळं काही निघालं, की मी नंदू आल्याकडे जाऊन राहते, तीच मला बरी करील. असं म्हणून भाचरं येऊन राहायची. आधी तिचे वडील गेले आणि काही महिन्यांनी आई गेली. दोन्ही वेळा त्यांचं शरीर उचललं, की सुनंदा इकडे निघालीच आणि डायरेक्ट मुक्तांगणला जायची. कोणाला पत्ता नसे, की मॅडमचे वडील किंवा आई गेलीय. इतकं त्याच पध्दतीनं शांतपणे काम करायची. एकदा माझी (आणि तिचीही) मैत्रिण म्हणाली, 'असं नको रे करू देऊ तिला. हे अती होतंय.' मी म्हणालो, 'ती कामात राहिली, की सर्व काही पचवू शकते. तिला म्हटलं, की आज विश्रांती घे. तर ती म्हणाली, की घरी बसून विचार करत बसण्यापेक्षा तिथं माझे चार पेशंट बघून होतील.'

ती बाहेर एवढ्या कामात गुंतली असली तरी घरी येई तेव्हा घरची होत असे. घरातून उतरताना वाटेत भेटणाऱ्या सगळ्यांशी बोलत चौकशी करत

खाली येई. मी आधीच जाऊन गाडीत बसलेला असे. घरासमोरच्या ओट्यावर संध्याकाळी कॉलनीतल्या गृहिणी बसत. प्रौढ वयातल्या, कमी शिकलेल्या. सुनंदा त्यांच्यामध्ये जायची. कुणाच्या साडीचं कौतुक. कुणाची लेक कधी येणार, अशी चौकशी. त्या स्त्रिया तिला म्हणाल्याही एकदा, 'अहो इथं साधी नोकरी करणाऱ्या मुली काय टेचात जातात आणि तुम्ही एवढ्या डॉक्टर असून येऊन चौकशी करता...' एवढी बाहेर बाहेर असून ती मुलींना भरपूर वेळ द्यायची. त्या लहान असताना ग्राऊंडमध्ये सकाळी उन्हात गोष्टी वाचून दाखवायची. त्यांचे कपडे शिवायची. इथल्या घरी तर मोठमोठ्या चादरी शिवून, तक्क्यांचे अन्ने शिवून त्यावर मी काढून दिलेलं डिझाईन एम्ब्रॉयडर करायची. रात्री झोपायच्या आधी ती स्वयंपाकाचा ओटा असा लखव पुसायची की बस्स. मुलींना दुपारी आल्यावर गोधडीत घेऊन बसून गप्पा मारायची; पण तसा तिचा त्यांना धाकही होता. एकदा शाळेत असतानाची यशो म्हणाली, 'ए ताई, आई आपली कडक आहे तेच बरं आहे. तीही बाबासारखी असती तर आपण बिघडलोच असतो.' या वाक्यावर मी खूप हसलो. ते माझ्याही बाबतीत खरं होते. परीक्षेला महिना-दीड महिना राहिला, की दोघी आईच्या मागे लागत, आई, चल, टाईमटेबल करू. मग एकेकीला घेऊन ती बसे. किती विषय आहेत, किती दिवस उरलेत, कुठले विषय अवघड वाटतात... असं सगळं विचारून घेऊन ती दोघींना टाईमटेबल करून द्यायची. मग दोघी आपापल्या कामाला लागायच्या. आसपासच्या मुलांना घेऊन सर्कसला जायला तिला आवडायचं. त्यासाठी तिथं खण्यापिण्यासाठी जोरदार तयारी करायची. मुलांना घेऊन अगदी पहिल्या रांगेत बसायची. विदूषकाचे चाळे पाहून खो-खो हसायची. ती एरवी नाटकात वगैरेंमध्ये थोड्या विनोदाला खूप हसत असे, या सगळ्याचं मला कोडं होतं. मला सर्कस कंटाळवाणी वाटत असे. चतुःशृंगी जत्रेत जायचा तिला उत्साह तेवढाच. पाळण्यात बसणे, चंद्रावर किंवा गाडीत बसून फोटो काढणे याबाबत मुलांइतकाच, जरा जास्तच तिला उत्साह.

तिच्या आयुष्यातलं तिच्या नावावर आणि तिची आठवण राहिल असं काम म्हणजे मुक्तांगण. आजवरची कामं तिनं खूप आत्मीयतेनं केलेली असली, तरी ती कामं पूर्वी चालायचीच किंवा इतरत्र दिसायची. मुक्तांगण मात्र तिची स्वतंत्र निर्मिती. आजवरच्या सर्व अनुभवाचा इथं उपयोग झाला. मला

एक खूप बरं वाटतं, की तिला तिच्या आयुष्यात असं काम उभं करता आलं. त्याला चांगलं स्वरूप ती देऊ शकली. दहा हजार लोकांवर उपचार करू शकली. पन्नासेक मुलांची टीम बनवली आणि आपल्या समाजाला उपयोगी पडेल अशी उपचार पध्दती शोधून काढली. असं काही काम करायचं, हा कधी बेत केला नव्हता. ते अनायसे होत गेलं. तिच्या मैत्रीणीचाच मुलगा त्या व्यसनात सापडला. त्यावर तिनं घरीच उपचार केले. त्यातनं मला त्या विषयावर लिहावंसं वाटलं. पु. लं. नी ते वाचून देणगी द्यायचं ठरवलं आणि मुक्तांगणाचा जन्म झाला. हा सगळा दहा-बारा महिन्यांचा खेळ. सुनंदाच्या धाडसाचं मला आश्चर्य वाटलं. असं कुठलं सेंटर तिनं पाहिलेलं नव्हतं, किंवा त्यातला कोर्स केलेला नव्हता. असं केंद्र काढून ते जमलं नाही, आणि फजिती झाली तर ? पण असला विचार करण्याचा माझा स्वभाव होता; तिचा नव्हता; पण जेव्हा संस्था स्थापन करायची, ट्रस्टी जमवायचे, घटना तयार करायची, चॅरिटी कमिशनरकडे नोंदवायची... हे सगळं पाहता सुनंदा मला म्हणाली, 'ते सगळं तू कर, मला नाही जमायचं.' सुनंदाला असली काम करायचा फार कंटाळा. एवढंच काय ती बँकेत कधी जायची नाही. पैसे काढायचं, चेक भरायचं कामांही माझंच. तिच्या सगळ्या सरकारी नोकरीच्या काळात मुंबईतील वरिष्ठांच्या ऑफिसात कधी गेली नाही. (एक अपवाद, एका मीटिंगला तिचे अधीक्षक तिला घेऊन गेले होते, तेवढाच.) याचा वरिष्ठांनाही राग येत असे. 'ही कोण लागून गेली, काय समजते स्वतःला?' असे ते म्हटल्याचे समजत असे; पण सुनंदा म्हणायची, 'माझं काही तिथं कामच नाही, तर उगाच कशाला भेटायला जाऊ?' त्यातून त्यांनी सुनंदाची बदली केली. वास्तविक सायकियाट्रिस्टच्या बदल्या कधी होत नसत. मी तर जाऊन मंत्री, मुख्यमंत्र्यापर्यंत जाऊन ती रद्द करून घेतली. असं लागोपाठ तीन-चारदा झालं असेल. आम्हा दोघांच्या स्वभावातला फरक अशा तऱ्हेनं कामाला येत असे. एरवी आमची कार्यक्षेत्रं वेगळी. माझं लिहिणं आणि तिचं प्रत्यक्ष क्लिनिकल काम; पण या मुक्तांगणाच्या निमित्तानं तरी दोन्ही कामं एकत्र आली. तिचं करणं, त्यातून प्रेरणा घेऊन लिहिणं-त्यातून एक काम उभं राहणं-असं. पण माझ्या स्वभावात एका कामात गुंतून राहण्याचं नव्हतं. एखाद्या विषयावर लिहिताना त्यात रात्रंदिवस डोकं घालत असे; पण लिहून झाल्यावर मात्र त्यातून सुटी होत असे. नाहीतर पुढच्या विषयावर लिहिणार तरी कसं? पण

हे पहिलंच काम, की ज्यात गुंतून पडलो. सुनंदाला मी म्हटलं, 'चल, या कामासाठी मी तुला माझ्या जीवनातली दोन वर्षे देतो आणि हीच या वर्षीची माझी तुला वाढदिवसाची भेट.' तशी संस्थेची बेसिक कामं झाली. नंतर मला वाटलं, मी आता हे काम कुणावर तरी सोपवून माझ्या पूर्वीच्या फक्त लिखाणाला वाहिलेल्या जीवनक्रमाकडे वळू शकेन; पण कुठलं काय? सगळे म्हणाले, 'तसली काम तुम्हीच करा.' मग पुढे मलाही त्यात गोडी वाटू लागली. तेव्हा जी भीती वाटत होती, की एका कामाला वाहून घेतलं, तर मग लिखाण बोंबलणार. तसंही झालं नाही. आता वाटतं, बरं झालं आपण या कामात आहोत, नाहीतर सुनंदा गेल्यावर माझं काय झालं असतं? आज मला 'बाबा' म्हणणारा एवढा परिवार आहे, तो एरवी कसा मिळाला असता?

सुरवातीला सुनंदा मॅटलचे काम संपवून मुक्तांगणचे काम करायची. पूर्वी ती दुपारी दीड-दोनला घरी यायची आणि सातला आम्ही हमालांच्या दवाखान्यात जायला निघायचोही. आता या दुहेरी कामामुळे ती दुपारी साडेचारला येऊ लागली. त्यानंतर जेवण. थोडी पडतीय तोच संध्याकाळची निघायची वेळ यायची. मधले हे दोन तास वगळले तर सकाळी ८॥ ते रात्री १०॥ एवढं काम करत असे. हे सगळं अमानुष वाटल्यानं तिला डेप्युटेशनवर मुक्तांगणकडे घेण्यासाठी प्रयत्न केला. माझा मित्र अरूण घाटे सचिवालयात एव्हाना अंडर सेक्रेटरी झाला होता, त्याची खूप मदत होती. डेप्युटेशन मिळाल्यावर मग ती मुक्तांगणसाठी पूर्णपणे काम करू शकली. (ते डेप्युटेशन कंटिन्यू करणे, हाही एक परत परत करावा लागणारा सायास असे.)

कामातून हळूहळू ती शिकत गेली. ती एवढी सायक्रियाट्रिस्ट आणि केव्हाची संचालिका असून, तिचं शिकणं कधीच संपलं नाही. ती नेहमी म्हणत असे, 'मला हे काम पेशंटनी, त्यांच्या नातेवाईकांनीच शिकवलं आहे.' ती पेशंटला विचारायची, 'तुझ्यासाठी काय झालं असता तुझं व्यसन सुटेल?' ती नेहमी पेशंटपासूनच विचार करायला सुरवात करत असे. एकदा एक मोठे उद्योगपती त्यांच्या अॅडिक्ट मुलाला अॅडमिट करायला आले. ते सुनंदाला सांगू लागले, 'याला हे सांगा, ते सांगा.' सुनंदा त्यांना म्हणाली, "त्याला काय सांगायचं ते मला कळतं, मी जेव्हा तुम्हाला काही विचारेन, तेव्हा तुम्ही सांगा." ते चमकलेच. त्यांच्या आक्रमतेला असं कुणी अडवलं नव्हतं; पण हे

एकणारा तिचा पेशंट मात्र खुष झाला, की तो सुनंदाचा भक्तच झाला. सुनंदाला कुठल्याही उच्च पदस्थांचं कधी दडपण येत नसे. एकदा एक खासदार बाई त्यांच्या मुलाला दाखल करायला आल्या. बरोबर इथल्या अॅडिशनल कमिशनरना घेऊन आल्या. त्या बोलत सुटल्या. सुनंदांनं त्यांना थांबवले. म्हणाली, 'हे तुम्ही आधी सांगितलं आहे. काही नवीन असलं तर सांगा.' त्या एकदम थांबल्याच. नंतर सावरून शेजारच्या कमिशनरना म्हणाल्या, 'बघा, आमचं राजकारणी लोकांचं असंच असतं. बोलतच राहतो; पण कोणी अडवत नाही. या बाईनी हे केलं नसतं, तर समजलं नसतं.' तिच्यामध्ये गरीब-श्रीमंत असाही कधी वागण्यात फरक पडत नसे. ज्याला कोणी नाही त्याला तर ती अधिक जवळ करीत असे. पेशंट जेवायला बसले, की ती एक चक्कर मारीत असे. सगळे पेशंट 'या मॅडम जेवायला' म्हणायचे. ती एखाद्या पेशंटपाशी थांबायची. तो काही खात नसेल, तर काय झालं, का खात नाहीस, अशी तिथं बसून चौकशी करायची. आधी एखादा पेशंट तिच्यापाशी तक्रार करत असेल, की मला भूकच लागत नाही, त्याला तिथं भरपूर जेवताना पाहिलं, की ती खूप होऊन त्याची विचारपूस करीत असे. तिला सगळ्या पेशंटची नावं लक्षात राहत. काय शंकर, काय अरूण असं म्हटल्यामुळे पेशंट मोहोरून जायचा एक तर म्हणाला, 'मला जन्मभर लोक शंकराच्या म्हणत आले. मॅडमच एक मला शंकर म्हणतात.' साठ लोक अॅडमिट असायचे, आणि सारख्या बॅचेस बदलत राहायच्या. कुणी बरा झालेला पेशंट तिला भेटायला आला तर त्याला नावानं तर संबोधत असेच; पण त्याच्या मुलांची, बायकोची नावं घेऊ चौकशी करायची. त्याच्या नोकरीचं काय झालं, अमक्या ठिकाणी अॅप्लाय करणार होतास, त्याचं काय झालं, असं विचारायची. त्यामुळे प्रत्येक पेशंटला वाटे, आपलं आणि मॅडमचं खास नातं आहे. आणि ते तसं असेही. पेशंटला ज्या महिन्यात वर्ष (किंवा अनेक वर्ष) पूर्ण होतात, त्या महिन्यात त्याचा तिथं वाढदिवस साजरा केला जातो. कोणीही दिसला की म्हणायची, 'तुझा सप्टेंबरात आता वाढदिवस ना? वा: वा: चार वर्षे झाली की.' मी आता तिच्या जागी काम करतोय, पण असलं माझ्या लक्षात राहत नाही. दर महिन्याच्या वाढदिवसांची यादी आधीच मी माझ्या टेबलावर ठेवायला सांगतो तरी मी विसरतो. मुक्ता आहे म्हणून बरं आहे, तिच्या सगळं लक्षात राहतं. प्रत्येक

पेशंटशी बोलताना सुनंदा त्याच्या दृष्टीनं विचार करीत असे. त्याला काय झेपेल हे तिला कळायचं. काय सांगितलं असता, हा मोटिवेट होईल, ते तिला आपसूक समजत असे. एकदा एका पेशंटला विचारलं. 'काय व्यवसाय करतोस?' तो म्हणाला, 'मी न्हावी आहे.' 'कुठल्या प्रकारचे न्हावी? वाजंत्रीवाले का मशाल जी?' (हे तिला माझ्या बलुतेदारीच्या अभ्यासातून समजलेलं) त्याला आश्चर्य वाटलं. म्हणाला, 'वाजंत्रीवाले.'

'तुम्ही वाजवता का सनई?'

'हो, वाजवायचो; पण गेल्या सात वर्षांत हात लावला नाही. तिनं त्याच्या घरी पत्र लिहिलं. आणि ती सनई तिला गुपचूप आणून द्यायला सांगितली. नंतर एकदा त्याला बोलावून त्या मळक्या फडक्यात गुंडाळलेली सनई त्याच्यापुढे ठेवली. त्याला धक्काच बसला. सुनंदा म्हणाली, 'आता वाजवून दाखव मला,' तो कां कूं करू लागला. मॅडम आता बोटं बसणार नाहीत! पण सुनंदा म्हणाली, 'नुसता सूर कसा असतो ते दाखव.' त्यानं ती सनई काढली. पुसली. घाबरत तोंडाला लावली. बोटं थरथरत होती. आणि त्यानं सूर लावला. इतका मोठा आवाज मॅडमच्या खोलीत कसला म्हणून बाहेरचे लोक धावत आले. मग त्याला तिनं सांगितले, 'रोज सकाळी वॉर्डांत सनई वाजवत जा.' तीन-चार दिवसानं तो उत्कृष्ट, पूर्वीसारखी सनई वाजवू लागला. त्यानं एवढा आत्मविश्वास वाढला, की तो एकदा म्हणाला, की मी सनई परत वाजवू शकतो, तर दारू का सोडू शकणार नाही? अशा तऱ्हेने वागावं, हे कुठल्याही पुस्तकात लिहिलेलं नसतं; पण पेशंटशी बोलताना तिला अशा गोष्टी सहज सुचायच्या. ती प्रेमळ होती, तसा तिचा धाकही असे. श्रीमतांची, कॉन्व्हेंट इंग्लिश बोलणारी काही मुलं असत. त्यांनाही ती थोड्याच दिवसात सरळ करीत असे. एक जण मी अमूक आहे, तमूक आहे, अमक्या डिग्र्य आहेत. असं बरंच चाललं होतं. त्याचा भर ओसरल्यावर सुनंदा शांतपणे एवढंच म्हणाली, "एवढा जर तू शहाणा आहेस, तर तुला हा प्रश्न निर्माण का झाला? आणि त्याला तू आवर का घालू शकला नाहीस?" एका अशा पेशंटनं दोन-चार दिवसांतच टाईपरायटरवर दोन पानं टाइप करून आणली. सुनंदापुढं ठेवली. मुक्तांगणमध्ये काय काय सुधारणा करायला पहाजेत, ते त्यानं लिहिलं होतं. तिनं वाचलं आणि शांतपणे बाजूला ठेवलं. तो म्हणाला, 'काय तुमचं

यावर मत झालं?' ती म्हणाली, "इथ तू स्वतःला सुधारायला आलेला आहेस. मुक्तांगणला नाही. तेव्हा आधी त्याकडे लक्ष दे. मुक्तांगणची काळजी आम्ही घेऊ." तो त्याला बसलेला धक्काच होता. पुढं तो चांगला झाला. लम्नानंतर बायकोला कोणाकडून पैसे मिळाले. त्या दोघांनी येऊन त्यांची देणगी दिली. सगळ्यांनी सगळी कामं करायचा तिचा आग्रह होता. एका उद्योगपतीचा मुलगा हातात झाडू आणि खराटा धेऊन सर्व टॉयलेट साफ करत असे. तो सुनंदाला फार आवडायचा. तो म्हणायचा, "माझ्या मनात कधी वाईट विचार आले, की झाडू, बादली घेऊन टॉयलेट साफ करतो, की विचार पळून जातात." तिच्या साध्या कृतीतूनही पेशंटवर खूप चांगला परिणाम होत असे. घरून खाली उतरली, की जवळच्या झाडाच्या खाली पडलेली बुचाची फुलं उचलून घ्यायची आणि दिसेल त्याला द्यायची. एकदा अशीच ती मुक्तांगणला गेली. गाडीतून उतरली. आत जाताना एक पेशंट उभा दिसला त्याच्या हातात फूल दिलं आणि हसली. नंतर तो पेशंट सर्वांना सांगत होता, 'माझ्या घरचं कोणी गुरूवारी भेटायला आलं नव्हतं, आई आली नाही, म्हणून खूप घुमसत होतो. इथून पळून जायचं ठरवलं होतं. तेवढ्यात मॅडम आल्या छान हसल्या आणि हातात फूल दिलं. मला वाटलं, ती आई आली नाही; पण ही आई आहे ना. मी एकदम शांत झालो.' तिला 'आई' ही पदवी अनेकांकडून मिळाली आहे. एका वाढदिवसाच्या कार्यक्रमात सतीश कांबळेची आई बोलली. 'मी या पोराला जन्म दिला. गेली धा वर्ष मी याला सुधारायचा प्रयत्न केला. पोटच्या आईला ते जमल नाही ते या बाईला एक महिन्यात जमलं. याचा अर्थ आता हीच याची आई.' सुनंदाकडे वळून म्हणाली, 'हा पोरगा आता तुमचा. तुम्हीच याला सांभाळा.' मी कधी कधी म्हणायचो, 'आम्हाला कसलेही परिश्रम न करता दहा हजार मुलं मिळाली आहेत.' ही मुलं म्हणजे तरुण ते म्हातारे कोणीही असोत. शहातर वर्षांचे लेले आजोबा सुनंदाला 'आईसाहेब' म्हणत. एवढंच काय आमचा आनंद (नाडकर्णी) ही तिचा लाडका मुलगा होता.

संस्था चालविण्यासाठी जो सर्वांवर दबाव ठेवावा लागतो, त्यांच तिचं खास तंत्र होतं. ते तिच्या मॅटलमधल्या सर्व्हिसपासून विकसित होत आलेलं होतं. तिकडे असताना अनेक चुकार माणसं (नर्सेस, अँटेडंट्स वगैरे) तिच्या वाट्याला येत. सुनंदा बरोबर त्यांना एक्सपोज करीत असे. सुनंदा त्या व्यक्तीला

सांगत असे, 'मी काही अॅक्शन घेणार नाही; पण ही चूक झाली असं लिहून दे.' अशा तिच्या पर्समध्ये अनेक चिठ्या सापडत. एकदा चिठी तिच्याकडे गेली, की मग तो कर्मचारी नीटच वागत असे, मुक्तांगणमध्ये तिची अनेक तंत्रं होती. कुणी काही रात्री वॉर्डांत चुकारपणा केला असेल, किंवा नियम मोडला असेल, तर लगेच तिला कळायचंच. दुसऱ्या दिवशी ती तिकडं गेली, की तो अपेक्षा करित राहायचा, आता मॅडमकडनं बोलावणं येईल, मग येईल. मग काय उत्तरं द्यायची, कशी समर्थनं करायची, याची तो तयारी करायचा. सुनंदा त्याला अजिबात बोलावत नसे. भेटला तर नेहमीसारखं हसून चौकशी करायची. पाच-सात दिवसांनंतर तो हे सगळं आता जिरलं, असं समजून रिलॅक्स व्हायचा. मग कधीतरी ती त्याला बोलवायची. त्या वेळी तो डिफेन्सलेस असायचा. मग काय चूक कबूल करायचा लगेच. बऱ्याच वेळा ती अनेकांच्या चुका, गुन्हे, अपराधही त्या त्या वेळी पाहून ठेवायची; पण बोलायची नाही. त्यानं एखादी मोठी चूक केली, की मग बोलावे. तो त्याविषयी काही कांगावा करू लागताच, 'ही तुझी सवयच आहे,' असं सांगून मागच्या त्या प्रकारच्या अनेक चुका सांगायची. शेवटी तो हात जोडून म्हणायचा, 'चूक झाली.' ती चुका पोटात घ्यायला नेहमी तयार असेच, फक्त कबूल केल्यावर तसे करे. एवढी शंभर (तिच्या भाषेत, जगावरून ओवाळून टाकलेली) माणसं ती काहीही गडबड न होऊ देता सांभाळायची. त्यात काही गुन्हेगारही असत; पण ती सगळा गाडा व्यवस्थित चालवायची. आफ्टर केअर सेंटरमध्ये अशोक पवार हा तिचा हेर होता. कुणी शिवी देऊन बोललं, भांडणं झाली, तर तो रिपोर्ट करायचा. तिथं राहणारा विजय शेड्डी मला सांगत होता, 'पवार हेर आहे, हे माहीत आहे. म्हणून त्याच्यासमोर आम्ही कधी शिवी देत नाही.' मी सुनंदाला हे सांगताच ती म्हणाली, 'माझा तो दाखवायचा हेर आहे. खरा हेर दुसराच आहे.' मी तिला हात जोडले. तिकडं काही खुट्टे झालं तरी अनेक पेशंट नंतर तिला ते रिपोर्ट करत. आमच्याकडे पेशंटची आत येताना चांगली झडती घेण्यात येते. तरीही क्वचित कुणी कसल्या गोळ्या, एकदोन ब्राऊन शुगरच्या पुड्या आणायचाच; पण तिचं हेर खातं इतकं जवरी, की दुसऱ्या दिवशी फक्त त्यांची लॉकर उघडली जायची, आणि माल जप्त व्हायचा. झडतीतून निघालेली ब्राऊन शुगर, वाफ ओढायची नळी, चांदी असल्या सामानाची एक मोठी पुडी ती करायची आणि

येताना होळकर पुलावर गाडी थांबवायची आणि नदीतं फेकायची. आमचे मुक्तांगणमधले लोक म्हणायचे, 'नदीतले मासेही अॅडिक्ट झाले असतील आणि ते त्या वेळची वाट पाहत पुलाखाली जमत असतील.'

तिचं पेशंटवर विश्वास आणि अविश्वास यांचं कॉन्बिनेशन असे. पेशंट हा माणूस आहे, त्याच्यात गुण आहेत आणि तो बरा होणार आहे, असा व्यापक पातळीवरचा विश्वास असला, तरी रोजच्या व्यवहारात तिला कुणी फसवू शकत नसे. पेशंटना ती अक्षरशः घडवायची. हळूहळू प्रयत्न करित करित तो ती बदल घडवीत असे. ती अशांना मदतनीस म्हणून कामाला घ्यायची. फोन घेणं, फायली काढणं, पेशंटना बोलावणं, पत्रव्यवहार फाईल करणं अशी कामं मुलं करित. प्रसाद ढवळे आता चांगला कौन्सेलर आहे; पण त्या वेळी तोही मदतनीस होता. एकदा त्यानं फाईल दाखवायला आणली. त्यानं काही कागद त्यात सुटेच ठेवले होते. ती प्रसादला हसून म्हणाली, 'अरे जरा पंच मशिन आण रे.' प्रसादला चूक समजली. घाईनं त्यानं फाईल मागून घेतली आणि त्यानंतर ती त्याला शिस्तच लागली. तिचा आवाज खोलीबाहेरही कधी गेला नाही, कधी तिनं चढवलाच नाही; पण तरीही मुक्तांगणला तिचा धाक होता. असं असूनही त्यांच्यावर केवढा विश्वास टाकला. प्रशिक्षित कौन्सेलर घेण्याऐवजी यांनाच तिनं कामात घेतलं. शिक्षण कमी असो किंवा नसो, तिला फरक पडत नसे. आजची आमची उत्तम काम करणारी सगळी टीम तिच्या काळात तयार झालेली. अगदी दारावर चौकीदार म्हणून बसणाऱ्याला, झडती घेणाऱ्यालाही ग्रुप थेरपी घ्यायला हवी. उलट अशांचे ग्रुप फार लोकप्रिय असत आणि आजही असतात. प्रत्येकानं आपापल्या पद्धतीनं, सर्व पणाला लावून कौन्सिलिंग करायचं, एका ठराविक पद्धतीनं नव्हे, असं तिचं सांगणं होतं. आणि कोणीही कौन्सिलिंग करू शकतं, असंही.

मुक्तांगणची पथनाट्य असत. २६ जूनला गावातून एक मिरवणूक असे. कधी एकेका शहरामध्ये आठ-आठ दिवसांचे व्यसनमुक्तीचे सप्ताह असत. सुनंदा त्यात उत्साहानं भाग घेणार. ऊन असलं, सगळे गाडीत बसा असा आग्रह करित असले तरीही ती स्वतः चालणार. मेगॅफोन हाती घेऊन घोषणाही द्यायची तिला फार हौस. मग मुलामध्येही उत्साह संचारायचा. मी सगळ्यात कुठे नसे. ती त्यांच्यातली. त्यांची नॅचरल लीडर होती.

मुक्तांगणच्या कामाचा सुरवातीपासूनच गवगवा होऊन लागला होता. कामाला अधूनमधून बक्षीस मिळू लागली. इंडियन मर्चंट ऑफ कॉमर्सचं अॅवार्ड हे सुरवातीचं अॅवार्ड. ते माझ्या नावावर जाहीर झालं. मीच अगदी शरमलो. वैतागलोही. मला पुस्तकांना बक्षीसं मिळत होती, त्याची मला सवय होती, पण हे काम सुनंदाचं असून परत मलाच बक्षीस? मला ते पटेना. पण सुनंदा म्हणाली, “तुझा सन्मान तो माझाच नाही का? त्यात मला जास्त अभिमान आहे. तू तो सन्मान स्वीकार.” मी स्वीकारला, आणि भाषणात हे सर्व काम सुनंदाचं आहे, असं सांगितलं. मी या विषयावर भाषणं करायचो, दिल्लीच्या केंद्र शासनाशी माझाच संबंध येई म्हणून सगळे मीच या कामातला एक्सपर्ट समजत. आणि खरं काम करणारी सुनंदा बाजूलाच रहात असे. पण सुनंदाची याबद्दल तक्रार नसे. उलट यात ती कॅफर्टेबल असे.

मुक्तांगण सुरू झाल्यावर दोनच वर्षात तिला कॅन्सरचं निदान आलं; पण त्याचा परिणाम तिनं मुक्तांगणवर होऊ दिला नाही. कोणी म्हणत होतं, ‘आता तिला सांग, बंद करून टाक सगळं. आणि जो काही काळ मिळेल, त्याता तिला आराम करायला सांग.’ काही ठिकाणी प्रवासाला घेऊन जा, असं म्हणणाऱ्याला सुनंदा कळलेली नव्हती. उलट ती कितीही आजारी असो, हातपायात वेदना असोत, ती मुक्तांगणला जायचीच. एवढंच काय, रविवारीही ती जाऊ लागली. मध्येही कधीतरी म्हणे, ‘पूर्वीसारखं वेळच्या वेळी काम उरकत नाही, आज संध्याकाळीपण जाऊ यात का?’ मग मी तिला संध्याकाळीही नेत असे. तिला रविवारी जायला फार आवडायचं. कारण इतर फोन, पालक, स्टाफ वगैरे काही व्यवधानं नसत. ती आणि पेशंट. एक छान गुप होत असे. तसंच संध्याकाळीही. मला मित्र, घरचे वडीलधारेही सांगत, ‘तिला विश्रांती घ्यायला सांग, हे काय चाललं आहे?’ मी त्यांना सांगायचो, ‘काम हाच तिचा विसावा आहे. ते तिला करू द्यावे.’ मी, मुलीनी असं कधीही तिला म्हटलं नाही, की तू आम्हाला कमी मिळतेस, म्हणून घरी थांब. तिला काय पाहिजे ते करू देत. ती स्वतः दुखण्याकडे खूप हसत खेळत बघायची. म्हणायची, ‘तरी बरं, कॅन्सर झाला. मी हार्टअॅटॅकनं किंवा ऑक्सिडेंटमध्ये गेले असते तर? काहीही अवधी मिळाला नसता. आता कसं, यावर उपचार आहेत, ते आपण घेऊ शकतो. आयुष्य जास्तीत जास्त पदरी पाडू शकतो.’ आम्ही

दोघांनीही कॅन्सरमधलेही पॉझिटिव्ह पॉईंट्स शोधून काढले होते. ती आठ वर्षे रेटून जगली. ही आठ वर्षे ऐंशी वर्षांपेक्षाही मोठी. आम्ही कधी नव्हतो, एवढे जवळ आलो, समरसून जगलो. या आजारानं आम्हाला वेळेची किंमत कळली. एरवी वर्ष येतात आणि जातात ते कळतही नाही. इथं आजचा दिवस हा क्षण आपला. पुढंच माहीत नाही. तेव्हा क्षण जास्तीत जास्त कारणी लावूयात, अशी मनःस्थिती होती. तिनं स्वतः ते दुखणं पॉझिटिव्हली घेतलं आणि मला आणि मुलींना तयार केलं. कधी दुःखाची घरावर छाया पडू दिली नाही. प्रत्येकानं आपापलं काम करत राहायचं. एकदा तपासण्यांमध्ये तिला मेंदूत, छातीत कॅन्सर भरपूर पसरलेला निघाला. मी मनात म्हटलं, ‘धिस इज द एंड.’ मी नाशिकला सिंहस्थाची पाहणी करायला जाणार होतो. ते रद्द करून घरी बसलो. सुनंदा आली आणि म्हणाली, ‘हे काय गेला नाहीस?’ मी माझी स्थिती सांगितली. ती म्हणाली, ‘त्याबाबतीत काय करायचं ते सोमवारी डॉक्टर ठरवतील. तू जा आणि तुझं काम करून ये.’ मला अक्षरशः तिनं ढकललं. मला तिकडे जिवंत जीव नव्हता. रोज रात्री तिकडून मी घरी फोन करायचो. कशी आहेस? ती हसून म्हणायची, ‘उत्तम आहे. तू निवांतपणे तुझी कामं संपवून ये.’ या आठ वर्षांत किती गोष्टी आमच्या संसारात घडल्या. दोन्ही मुलींची कॉलेज शिक्षणं झाली. मुलींच्या अभ्यासावरही या घरच्या आजारपणाचा प्रभाव पडला नाही. मुक्ता तर बी.ए.ला. एम्.ए. ला पहिली आलीच; पण चॅन्सेलर गोल्ड मेडलही मिळवलं. दोघींनी आपले जोडीदार जमवले आणि लग्नही केली. मुक्तांगणला चांगला आकार आला, चांगली टीम तयार झाली. माझे लिखाण पूर्वीच्याच वेगानं झालं. माझं अमेरिका पुस्तक त्या काळातलं. ‘आप्त’ आणि ‘कार्यरत’ मधले लेख त्याच काळातले. सुनंदा केमोथेरपीसाठी अॅडमिट असायची आणि तिच्या बेडवर कागद ठेवून माझं लेखन चालू असायचं. केमोला अॅडमिट व्हायची, तेव्हा आमच्या खोलीत घरून प्लॉवरपॉट नेऊन फुलं ठेवलेली असत. ट्रॅन्झिस्टरवर सतार किंवा सरोद लावलेली असे. अनुराधा (सोवनी) येई तेव्हा ती म्हणे, ‘काय दोन खोल्यांमधला फरक आहे! त्या बाईंना इकडे आणता आणताच उलट्या सुरू झाल्यात. अजून तर केमो द्यायचीच आहे. सगळे डोक्याला हात लावून बसलेत. आणि तुमच्या खोलीत हे दृश्य.’ सकाळी अॅडमिट झाल्यावर सलाईन

सुरू करायची आणि दुपारी मग केमोची इंजेक्शने घ्यायची. त्या वेळी ती झोपून जायची; पण दुपारी दोनपर्यंत आमचं गप्पा मारणं चालू असे. एका तरूण मुलीला कॅन्सर झालाय, ती खूप डिप्रेस आहे. तिच्याशी बोलशील का, असं अनुराधानं विचारलं. सुनंदा हो म्हणाली. मग त्या मुलीला सुनंदा पडल्या पडल्या कौन्सिलिंग करू लागली. तिला खूप बरं वाटलं. मग एरवीही अशा कॅन्सर पेशंटना सुनंदाकडे, घरी कौन्सिलिंगला पाठवू लागली. मुंबईला बाँबे हॉस्पिटलला रेडिएशन घ्यायला जायचो. तिथं बाहेरच्या बाकावर बसली असता, शेजारच्या बाकावर खेड्यातली बाई बसली होती. तिच्याशी हिंनं बोलणं काढलं. ती खूप घाबरलेली होती. सुनंदानं तिची भीती दूर केली. आत गेल्यावर डॉ. अरविंद कुलकर्णीना सुचवले, की वेटिंग रूममध्ये कौन्सेलरची सोय करा. पेशंटना खूप उपयोग होईल. आणि थेरपीच्या दृष्टीने ती छान होईल. ते डॉ. कुलकर्णी पुढे मुक्तांगणला आले आणि तिथलं तिचं काम बघून खूप प्रभावित झाले. पेशंटशी बोलताना म्हणाले, 'तुमच्या या मॅडमनां इतक्या वेळा रिलॅप्स झालेत, दरवेळी रेडिएशन्स घ्यायचो. लगेच त्या बऱ्या होऊन कामाला लागायच्या. अशा कॅन्सरचा पेशंट फार लवकर जातो; पण या अजूनही इतकी छान तबबेत ठेवून आहेत, याचं मला आजवर आश्चर्य वाटत आलं होतं; पण आज त्याचं उत्तर सापडलं. तुम्ही आणि हे काम म्हणजे मॅडमचं खरं औषध आहे.' बाँबे हॉस्पिटलमध्ये सोमवार ते शुक्रवार रेडिएशन्स असायची. शुक्रवारचं सकाळचं रेडिएशन झालं, की आम्ही तिथून आमच्या जिप्सीनं निघायचो. चारला पोचल्यावर ती संध्याकाळपर्यंत झोप घ्यायची. उठल्यावर मुलीची चौकशी. सगळे मिळून आठवड्याच्या गप्पा होत. मग रात्री मुक्तांगणला पहिला फोन होई. तिथून तिचं काम सुरू होई. दुसऱ्या दिवशी सकाळीच मुक्तांगणला जायची, तसंच रविवारी. त्या दोन दिवसांत सगळं आठवड्याचं काम पुरं करून सोमवारी सकाळी आम्ही मुंबईला डायरेक्ट बाँबे हॉस्पिटलमध्ये जायचो. तिचा चार वेळा रिलॅप्स झाला. त्या वेळी प्रत्येक वेळी वीस वीस तरी रेडिएशन्स घेतली असतील. त्याचा त्रास झाला, तरी कंटाळली नाही. पहिल्या वेळी तिसऱ्या रेडिएशन्सच्या सकाळी ती उठली, तर उशीवर तिचे सगळे केस पडलेले. तिनं शांतपणे उचलले कागदाच्या पुडीत बंद केले. तिचे केस मलाच किती आवडायचे, पण ती क्षणभरही त्यात गुंतली नाही.

रेडिएशनमध्ये दातही जातात असं ऐकलेलं, पण तिने तिच्या डॉ. अभिजित काळेकडे वारंवार जाऊन दात वाचवले. तिथं तिच्या भावाकडे आम्ही पाल्याला उतरायचो. वहिनीशी, भाचेकंपनीशी हसूनखेळून गप्पा चालत. एका केवढ्या अवघड प्रसंगातून आम्ही जात होतो, पण पाहणाऱ्याला वाटले असते, बहीण माहेरपणाला आली आहे.

ती चांगली सायक्रियाट्रिस्ट तर होती, पण चांगली पेशंटही होती. पुण्याच्या केईएम हॉस्पिटलमध्ये तिचं ब्रेस्ट काढून टाकण्याचं ऑपरेशन होतं. तिला अँनेस्थेशिया देणाऱ्या तरूण मुलीलाच खूप टेन्शन आलं होतं. तिला सुनंदा सांगत होती, 'काही घाबरू नकोस. मी तुला चांगले को-ऑपरेट करीन.' तिचं कॅन्सरचं, पुढं सेकंडरीजचं निदान करणाऱ्या डॉ. राम तपस्वीलाच खूप वाईट वाटायचं, टेन्शन यायचं. सुनंदाच त्याला समजावायची. सर्व संबंधित डॉक्टरांना ती सांगे, 'मी डॉक्टर आहे हे विसरून जा. कुठल्याही पेशंटवर जसे उपचार करतात, तसे माझ्यावर करा.' त्यामुळे त्यांचा ताण हलका होई. डॉ. सुभाष काळे, डॉ. अनुराधा, डॉ. दिवटे आणि मुक्तांगणमध्ये काम करणारा डॉ. जॉन अल्मेडा यांची एक टीमच तयार झाली होती. सेकंडरीज निघाल्या, की कित्येकदा सगळे हाय खायचे, पण केमो, रेडिएशन घेऊन ती पूर्ण 'नील' होऊन कामाला लागायची, याचं डॉक्टरांनाही नवल वाटे. रेडिएशनने केस जाणार, म्हणून सदाशिवन (अमरापूरकर) तिला तिच्याच गळलेल्या केसांचा उत्तम विंग करून दिला होता, पण तिनं एकदा नावापुरता डोक्यावर ठेवला पण नंतर कधीच वापरला नाही. ती कारमध्ये रूमाल बांधायची, पण मुक्तांगणमध्ये आली, की तोही काढून टाकायची. एकही केस नसलेल्या अवस्थेत ती हसऱ्या चेहऱ्यानं, सहजतेनं फिरे. इतरांची चौकरी करीत असे. ऋषीपंचमीला ऋषींचा सत्कार करतात त्यात हिचाही होता. पूर्ण टक्कल पडलेलं असताना समारंभातही तिनं रूमाल बांधला नाही. तिचे सर्व केस गेले तरी मला ती जास्त जास्त सुंदर वाटत गेली. एक वेगळंच तेज तिच्यावर चढलं होतं. तिचा सत्कार शंकराचार्यातर्फेही झाला. तिनं त्या लोकांना सांगितलं, 'मी माझ्या व्यसनमुक्त मुलांसह सत्कारासाठी येणार. आणि त्यात काही मुस्लिमसुद्धा असू शकतील.' तेही हो म्हणाले, अशा दहा-बारा जणांसमवेत (त्यात एक मुस्लिम होता) तिचा सत्कार झाला. पेशंटमध्ये एक भटजीही होता. तिकडे मंत्र म्हणायला सुरवात होताच

हाही ते मंत्र म्हणू लागला.

एका घशाच्या ऑपरेशननंतर तिचा आवाजच गेला. एका नर्व्हला धक्का लागल्यानं स्वरयंत्रातल्या एका बाजूच्या व्होकल कॉर्डसचा पॅलिस्सिस झाला. ती फक्त कुजबूजल्यासारखं बोलायची. मी तिच्याकडून 'सा रे ग म प ध नि सा' असं म्हणवून घेऊ लागलो. ते ती दिवसातून अनेकदा म्हणायची, आणि तिचा आवाज गुप थेरपी घेण्याइतपत सुधारला. नंतर डॉक्टरांनी घसा तपासला, तर ते आश्चर्यानं म्हणाले, "दुसऱ्या बाजूच्या व्होकल कॉर्डनी इकडे येऊन कॉम्पेनसेट केलंय." ज्या वेळी आवाज गेला तेव्हा सुनंदा म्हणाली, 'आवाज नसला तर लिहून मी पेशंटशी बोलीन. शिटी वाजवून गाणी म्हणेन.' डॉक्टरांनी सांगितलेली पथ्यं तर ती काटेकोरपणे पाळेच, पण त्यापुढ जाऊन आणखीनही पाळत असे. अनुराधाची औषधं तर घ्यायचीच, पण डॉ. हब्बू ची होमिओपॅथीची आणि वैद्य खासगीवाल्यांची आयुर्वेदाची औषधे घेत असे. डॉक्टरांच्या रोजच्या भरपूर गोळ्याही असत. तिनं कधी त्या गोळ्यांचा राग राग केला नाही. उलट ती म्हणे, 'या माझ्या मैत्रिणी आहेत. यांच्यामुळे मी आज आहे.' सकाळी आधीच उठून मी काढा उकळत ठेवायचो. तिच्या निरनिराळ्या गोळ्या काढून बशीत ठेवायचो. तिच्या आंघोळीचं पाणी गॅसवर चढवायचो. तिला कुणीतरी सोन्याचं पाणी प्यायला सांगितलं होतं. काचेच्या चंबूत पाणी घेऊन सोन्याचं इयरिंग टाकून उकळून ते पाणी निम्म करायचो, तेही तसं उकळायला गॅसवर ठेवून नंतर उतरवून ठेवायचो. ती तोंड धुवून आल्यावर हे पाणी घेऊन गॅलरीत जाई आणि बाहेर झाडांकडे बघत शांतपणे ते पीत असे. नंतर काढा, नंतर गाजराचा रस. त्यासाठी रोज सीझन नसतानाही गाजरं मिळवायचो आणि ज्यूसरमधनं ज्यूस काढून तिला द्यायचो. हे सर्व घेताना ती मनात म्हणत असे, 'ही औषधे माझ्या शरीरात जात आहेत. ती माझं रोगनिवारण करताहेत. मी बरी होणार आहे....' असं काही तरी.... तिला मुक्तांगणला जाताना छोट्या डब्यात मी मोड आलेले मूग द्यायचो! (त्यासाठी मी छोटा स्प्राऊट फार्म आणलं होतं.) ते मूग ती पेशंटशी बोलताना तोंडात टाकून ठेवायची. सुकामेवाही पर्समध्ये टाकून ठेवायचो. तिला महाबळेश्री चणे आवडायचे, तेही पर्समध्ये ठेवत असे.

दुपारी जेवण, गोळी सत्र झाल्यावर, तिची झोप झाल्यावर 'बर्नी सीगल' च्या कॅसेट ऐकत असू. कॅन्सरकडे पॉझिटिव्ह दृष्टीचे पाहण्याचा त्याचा

मार्ग होता. कधी त्याचे पुस्तकही वाचून दाखवायचो. कॅसेट नंतर परदेशातून वंदनाने आणल्या. त्या आधी पुस्तकातले मेडिटेशन मी वाचून कॅसेट तयार केली होती. माझं इंग्रजी वाचन, उच्चार असे तसेच असले तरी ती तिला ऐकायला आवडायची. म्हणायची 'त्यातनं तू मला भेटतोस.' रात्रीचं फिरणं कधी चुकलं नाही. शुक्रवारी तिच्या डोक्याला शांपू मसाज करून तिला मी आंघोळ घालायचो. नंतर केस येऊ लागत. गरम पाण्याची आंघोळ असल्यानं तिथल्या आरशावर बाष्प जमत असे. मी तिच्या नकळत 'शोनाड शहाणी' किंवा तसलेच लिहून ठेवायचो. मग तिच्या लक्षात आल्यावर त्यापुढे 'खूप वेडी' असे लिहायची. चांगले आलेले केस परत रिलॅप्स झाल्यावर परत जायचे, त्याचं कधी दुःखी करीत नसे. म्हणायची, 'त्यात काय, परत येतील. नाही आले तरी मला तू आहेस, आणि तुला मी.' एका कादंबरीचं वाचनही आमचं चालू असायचं. मी वाचत असताना तिला झोप लागायची. झोपताना 'चांदोबा' वाचून दाखवायला हवा असे.

दुपारी उठल्यावर फ्रेश होऊन ती पत्र लिहायची. उतरते स्टूल, तक्क्या अशी मी तयारी करून द्यायचो. पेशंटच्या पत्रांना उत्तरे, कुणाला वाढदिवसाची पत्रे, घरातल्यांच्या वाढदिवसालाही पत्रे. आमच्या राजाराम जोशीला दर वाढदिवसाला तिनं कवितावजा पत्रं लिहिलीत. तो ती अगदी कपाटाच्या सेफमध्ये ठेवतो. पेशंटना आलेली पत्रे झेरॉक्स होऊन सर्वत्र फिरायची. रात्री फिरून आल्यावर झोपताना शेवटी 'आ' करायची. मग मी त्यात होमिओपाथीच्या गोळ्या टाकायचो. ती आपल्याला काही झालेलं नाही अशा थाटात वावरायची. कुणी तिच्याकडे बघून सुनंदा, तब्बेत कशी आहे, असं काळजीनं विचारलं, तर हसून 'छान आहे की नाही माझी तब्बेत?' असं म्हणून विषय संपवायची. कॅन्सरचं कळल्यावर कुणी भेटायला येतो म्हटल्यावर ती म्हणायची, 'मी छान आहे आणि मुक्तांगणला निघाली आहे.' पहिल्या रेडिएशननंतर ती मुक्तांगणमधल्या पालक सभेला गेली होती. तेव्हा सगळ्यांचे चेहरे दुःखानं आणि काळजीनं काळवंडलेले. तिनं सुरवात केली, 'तुमच्या सगळ्यांच्या मनात एकच प्रश्न आहे आणि त्याचं उत्तर 'मी छान आहे' असं आहे. तेव्हा आपण मिटिंगला सुरवात करूयात.' समाचारासाठी कुणाला येऊ दिलं नाही. तरीही जे यायचे ते तिचा उत्साह बघून चकित व्हायचे.

एकदा तिचा अचानक तोल जाऊ लागला. कशामुळे कळेना. याचा

अर्थ मेंदूत सेकंडरी झाल्यात का, असा प्रश्न उभा. मग तिला मी धरून चालवू लागलो. मुक्तांगणला दहा वर्ष पूर्ण झाली. त्यानिमित्त तिथं कार्यक्रम होता. आमच्या पहिल्या पेशंटलाच (जो दहाही वर्षे व्यसनमुक्त राहिला.) प्रमुख पाहुणा केलं होतं. त्या सकाळीच तिचा बाथरूमकडे जाताना तोल गेला आणि डोळ्यावर पडली. डोळ्याचा परिसर भपकन सुजला. डोळा उघडताही येईना. मी म्हटलं, 'अशा स्थितीत आपण नको जायला.' ती म्हणाली, 'उलट जाऊयात. कारण न गेल्यांनं त्यांना जास्त काळजी वाटेल.' तिला चष्माही चढवता येईना. शेवटी गेलो. हाताला धरून त्या हॉलमध्ये नेले. तिचा डोळा असा असला, तरी चेहऱ्यावर हास्य. अनेक पेशंटची, त्यांच्या मुलांची चौकशी केली. (नंतर मला काही पेशंटनी सांगितलं आम्ही बाहेर जाऊन खूप रडलो.) घरी आल्यावर म्हणाली, 'इतका झणका मारतोय, कसं आतापर्यंत काढलं कुणास ठाऊक.' मग मी बर्फाच्या पट्ट्या ठेवून ठेवून सूज कमी केली. नंतर कळलं की एका गोळीचा तो परिणाम आहे. ती गोळी कमी केल्यावर ती पूर्ववत झाली.

ती गेल्यावर मला भीती वाटत होती, अनेक पेशंट्स रिलॅप्स होतील, पण त्या वेळी एकही पेशंट परत व्यसनात गेला नाही. यशो कोवळ्या मनाची, तिचं काय होईल, पण तिंनंही खंबीरपणे घेतलं. मुक्ती तर आईसारखीच मुक्तांगणच्या कामात बुडून गेली. मुक्तांगण ती नसताना पूर्ववत चालेल की नाही याची शंका होती, पण तेही त्याच माणुसकीनं, दर्जानं पुढं चाललं. उलट त्याला आणखी घुमारे फुटले. मी मुक्तांगणमध्ये जीव रमवू लागलो.

यशोचं लग्न सुनंदा गेल्यावर झालं. ते आम्ही उत्साहानं साजरं केलं. परागच्या घरच्यांनी त्यांच्या येण्याची चांगली तयारी करून ठेवली होती. मी तिला म्हटलं, तू जा तिकडे राहायला. आपापलं जीवन जगायचं. माझी काळजी मी घेईन. मी घरात एकटा राहू लागलो. एका पहाटे मी एकदम जागा झालो. विचार येत होते, कसं होणार आपलं, आपल्या निम्म्यावर सुनंदा सोडून गेली. एकदम डिप्रेसनच्या गाळात जाऊ लागलो. तटकन उठून बसलो. बाहेरच्या हॉलमध्ये येऊन तक्क्याला टेकून बसलो. विचार केला, कुठं आहोत आपण एकटे? आपल्याला दोन मुली, जावई आहेत. मुक्तांगणची एवढी मुलं आहेत..... मी शहरवार मित्रांच्या, आप्तजनांच्या याद्या केल्या. दरवेळी

स्वतःला विचारायचो, कुठं आहोत आपण एकटे.... त्या क्षणापासून पुढं कधीही मला एकटेपणा आला नाही. पहाटे गावाहून आलो, की सुनंदा दार उघडायची, आणि आत आल्याआल्या एक घट्ट उबदार मिठी मारायची. ती गेल्यावर पहिल्यांदा मी असा गावाहून आल्यावर मीच किल्लीनं दार उघडलं, तर आत फक्त अंधार होता. मी पटकन पुढे येऊन दिवा लावला आणि आवरायला सुरवात केली. एकदा तिचं कपाट उघडलं. तिचे कपडे, तिची पर्स, या सगळ्यांच्या वासानं असाच मोहरून गेलो, आणि अस्वस्थ झालो, पण आता वारंवार ते कपाट वापरतो, त्यामुळे आता तसं वाटत नाही. मुक्तांगणच्या सहजीवन या पती-पत्नीच्या सभेत मला कधी मुलं म्हणतात. 'बाबा, तुमच्या आणि मॅडमच्या संसाराविषयी सांगा नां.' की मग मी छान आमच्या हकिकती, गमती सांगतो, संध्याकाळी उमाताई-विरूपाक्षांबरोबर फिरायला जातो. तिथंही अनेकदा सुनंदाविषयी त्यांना सांगतो. ते एकदा म्हणाले, 'तुम्ही अगदी आता त्या घरी आहेत इतक्या सहजतेनं हे सांगता'. आता यशो परागही परत घरी राहायला आले आहेत.

एका रस्त्याला गेलो, की तिची आठवण हमखास यायची. आरटीओ कडून जहांगीरकडे जाणाऱ्या रस्त्यानंच तिला इनलॅक्स हॉस्पिटलला नेलं, आणि तिचं शरीरही त्याच रस्त्यानं घरी आणलं होत. त्या रस्त्यानं जाणं नको वाटे. इनलॅक्सला आयसीयूच्या बाहेर ते चार दिवस बसायचो. तिथल्या मार्बलची जमीन, भिंती आठवायच्या. मग एकदा ठरवून तिथं जाऊन सगळीकडे हिंडून ती भावना, भय घालवून टाकलं. मला वाटतं, माझ्यातल्या सुनंदांनंच ते घडवलं.

जवळपास तीन वर्षांनी मुक्ताला रूबी हॉलमध्ये ईशान झाला. आणि त्याला त्याच रस्त्यानं जेव्हा घरी आणलं तेव्हा आता तो रस्ता मला रम्य आणि सुंदर वाटू लागला आहे.

****

माझी आई-मैत्रीण

डॉ. आनंद नाडकर्णी

दर महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात पुण्याला जाण्याच्या माझ्या नेमाप्रमाणे मी या महिन्याच्या शेवटच्या बुधवारी सकाळी, येरवड्याच्या 'मुक्तांगण व्यसनमुक्ती केंद्रा' च्या परिसरात पोचून. माझे पाय सवयीने डॉ. अनिता अवचट अशी पाटी असलेल्या खोलीकडे वळतील. पण या खोलीत आता मला कधीच मोकळे हसून "ये !" असे म्हणणारी सुनंदा (अनिता) दिसणार नाही.... कधीच !

सुनंदाचे टेबल म्हणजे तिच्या व्यक्तीमत्वाचा एक आरसा. अगदी स्वच्छ. प्रत्येक वस्तू नेमक्या जागी, ताजी फुले एका छानदार रचनेमध्ये रचलेली. गांधीजींचा फोटो, धातूचे एक बदकाच्या आकाराचे पेपरवेट. व्यवस्थित लावलेले कागद. एखादा, हातात घ्यावासा वाटणारा गोंडस दगड. तिच्या उजव्या हाताला अनिलने तिला सकाळी करून दिलेले छोटे खाऊचे डबे. एकामध्ये सुकामेवा. एकात मोड आलेली कडधान्ये. तिच्या पाण्याची प्लॅस्टिकची बाटली. जवळच्या भिंतीवर मुक्तांगणच्या कार्यक्रमांचे फोटो, या महिन्यात व्यसनमुक्तीचा वाढदिवस साजरा करणाऱ्या रूग्णांची भलीमोठी यादी. कुणी रूग्णांनी प्रेमाने 'मॅडमना' दिलेली स्वतः रंगवलेली जलचित्रे...

सुनंदाची प्रशस्त मोठी डायरी. एक काळे आणि एक लाल असे पेन. रूग्णांच्या केसपेपरवर वजनाची नोंद करायची ती लाल रंगात. कुठले पेन कधी वापरायचे, याबद्दल शिस्त आणि काटेकोरपणा, मोजक्या पण प्रवाही शब्दांमध्ये रूग्णाची 'क्लिनिकल हिस्ट्री' अक्षरशः उतरायची कागदावर, टपोऱ्या शब्दांमध्ये सगळे कसे मुद्देसूद. गेल्या दहा वर्षातला, मुक्तांगणच्या इतिहासाला प्रत्येक क्षण 'डॉक्युमेंट' केलेला सापडतो या डायऱ्यांमध्ये. नेटक्या नोट्स, घटनांच्या नोंदी, पण काटेकोरपणा काटेरी नाही. मुक्तांगणहून घरी येताना वाटेमध्ये अनिलने बॅगेत घालून ठेवलेले संत्रे फोडून त्याच्या फोडी त्या ड्रायव्हरपासून ते आम्हा गाडीतल्या सर्वांना प्रेमाने द्यायच्या. मला ताजी चटणी खूप आवडते म्हणून खूप दिवसांनी स्वयंपाकघराच्या परिघात शिरून, खास चटणी तयार करून ठेवायची. जेवताना आग्रह करायचा आणि थकून झोप लागली की माझ्यासारख्या तिच्या 'मुलाच्या' अंगावरचे पांघरूणही नीट करायचे....

दृश्ये नजरेसमोर यायला लागली की कशी येतात पहा.... सुनंदा आणि अनिलला मी पहिल्यांदा पाहिले तेव्हा ते दोघे एरंडवण्याच्या कमला नेहरू पार्कमध्ये फिरायला आले होते. मी असेन चौथी पाचवीत माझ्या आईवडिलांबरोबर बागेत आलो होतो. माझे वडील अनिल-सुनंदाला चांगले ओळखत. त्या वेळच्या सुनंदाचे दाट, काळेभोर केस माझ्या अजून लक्षात आहेत.

त्यानंतर आम्ही भेटलो ते 'मनोविकारतज्ज्ञ' म्हणून. एका सामाजिक संस्थेच्या कार्यक्रमांमध्ये. मला सुनंदाने घरी जेवायला बोलावले. अनिलला त्या वेळी मी 'सुनंदाकडचा डॉक्टर पाहुणा' वाटलो म्हणून तो जरा दूरदूरच होता. सुनंदाने आग्रह करून बटाट्याचा रस्सा आणि फ्रुटसॅलड वाढले. पण औपचारिकतेचा थोडा पडदा होताच.

साधारणपणे १९८५ मध्ये अनिल-सुनंदा ठाण्याला माझ्या घरी आले. त्यावेळी मी मुंबईच्या 'केईएम' रूग्णालयात व्यसनमुक्ती प्रकल्पावर काम करत होतो. सुनंदा अनिलच्या चांगल्या ओळखीच्या एका कुटुंबातला तरूण मुलगा त्या काळात 'गर्द' मध्ये अडकला होता. हे सारे प्रकरण नवेच होते त्या काळी,

म्हणून माहिती घेण्यासाठी अनिल सुनंदा आले होते. आमची चर्चा झाली आणि बहुधा अनिलमधला “शोधपत्रकार” जागा झाला. त्यानंतर तो दोन महिने माझ्यासोबत केईएममध्ये राहिला. आम्ही मुंबईभर भटकलो. अनिलने या क्षेत्रातल्या अनेकांच्या भेटीगाठी घेतल्या. यामधूनच ‘महाराष्ट्र टाइम्स’ मधली लेखमाला व ‘गर्द’ हे पुस्तक निर्माण झाले. दरम्यान माझी आणि अनिलची मैत्री इतकी घट्ट झाली होती की मी त्याला (त्याच्या संमतीने) एकेरीने संबोधायला लागलो होतो. अनिल आणि सुनंदाचे ‘शेअरिंग’ इतके भक्कम, की, माझ्याबद्दल सारेच तपशील तिच्यापर्यंत पोचत होते आणि अलगदपणे ती सुद्धा डॉ. अवचट न राहता ‘सुनंदा’ बनून गेली माझ्यासाठी.

दरम्यान, पुलंच्या मदतीने ऑगस्ट १९८६ मध्ये येरवडा मनोरूग्णालयाच्या आवारात “मुक्तांगण व्यसनमुक्ती केंद्रा” ने जन्म घेतला. सुनंदाला पेशंट्सबरोबर संवाद साधण्याचे व्यसन आधीपासूनच होते. सरकारी मनोरूग्णालयाच्या, बिनचेहऱ्याच्या वातावरणातही तिने ते टिकवले होते. त्याला आता पूर्ण वाव मिळाला. पेशंट्सबरोबर बोलण्याची सुनंदाची एक पध्दत होती. अनेक पेशंटबरोबर आम्ही दोघे एकत्र बोलायचो. तिच्या बोलण्यात फाफटपसारा नसायचा. एकदम मुद्देसूद सरळ गाभ्याला हात घालणारे प्रश्न. शांत आवाज. आमचे व्यसनाधीन रूग्ण म्हणजे बारा गावचे पाणी प्यायलेले ‘शेंड्या’ लावण्यामधले तज्ज्ञ. पण सुनंदासमोर त्यांची सारी अस्त्रे वापरण्याआधीच निष्प्रभ व्हायची. तिच्या नितळ, पारदर्शक, दयाळू पण तरीही कण खर डोळ्यांनी त्या पेशंटकडे पाहिले की, ‘खोटे बोलणे’ या क्रियेत सहजता कमावलेले रूग्णही नजर खाली वळवत ‘खरे बोलून’ टाकायचे. ‘शी कुड सी थ्रु द सायकॉलॉजिकल डिफेन्सेस ऑफ द पेशंट....’ पण तरीही त्यात तज्ज्ञाचा अहंभाव नसायचा. चुकार लेकराच्या उणिवांचा स्वीकार करणारा आईपणा असायचा.

पेशंटचे बोलणे कसे ऐकावे हे तर तिच्याकडूनच शिकावे. तिचे डोळे, चेहरा समोरच्या पेशंटच्या बोलण्याशी इतका एकतान व्हायचा, की त्याला वाटायचे, “आपल्या बोलण्यातला स्वल्पविरामदेखील मॅडमच्या मनापर्यंत सुखरूप पोचतो आहे.” मग पेशंट अजूनच मोकळेपणाने बोलायचा. पेशंटला,

नातेवाईकांना मार्गदर्शन करताना सुनंदाच्या तोंडामध्ये एकही कठीण शब्द कधी यायचा नाही. जडजंबाळ तत्वज्ञान किंवा वैद्यकीय किचकट भाषेचे तिला वावडे होते. सल्ला कसा तर-दैनंदिन जीवनाशी नाते असलेला-उदाहरणेही व्यवहारातली. काउन्सेलिंगमधले सुनंदाचे ‘रोल मॉडेल’ बहुधा संत तुकोबा असावेत.

आमच्या व्यसनाधीन रूग्णांच्या पत्नींशी बोलताना आणि त्यांच्या मुलांबरोबर बोलताना सुनंदाला एक वेगळाच आनंद वाटायचा. या स्त्रियांच्या मानसिक समस्यांच्या निराकरणाबरोबरच सुनंदा त्यांना घरकाम, स्वयंपाक, शिवणकाम अशा गोष्टींबद्दलही ‘प्रॅक्टिकल’ सल्ले द्यायची.

साधारणपणे गेली आठ वर्षे सुनंदा कर्करोगाशी सामना करत होती. या दरम्यान ‘थेरपिस्ट’ म्हणून ही तिचे व्यक्तिमत्व बदलत गेले. विशेषतः गेल्या पाच वर्षांमध्ये मृत्यूच्या सावलीला स्पर्श करून आल्यावर एकंदरीतच तिच्यातला उबदारपणा व खेळकरपणा वाढला होता. माणसांना ‘जसे आहेत तसे’ स्वीकारण्याची क्षमताही वाढली होती. दर रविवारी सकाळी ती ‘मुक्तांगण’ मध्ये स्वतःचा असा एक उपचार गट घ्यायची. त्यात सहभागी होणाऱ्या रूग्णांना (विशेषतः जुन्या रूग्णांना) हे फार जाणवायचे. ‘मॅडमचा गुप फारच वेगळा आणि प्रभाव पाडणारा होतोय’, असे पेशंट म्हणत असत.

पेशंटबरोबर बोलण्यातून मिळणारे समाधान, हे सुनंदाला फार महत्वाचे वाटायचे. रूढार्थाने ज्याला ‘अॅडमिनिस्ट्रेटिव्ह’ काम म्हणता येईल, त्याची तिला आवड नव्हती, पण अंगावर पडले की हे कामही ती नेहमीच्या शिस्तीने करायची. मुक्तांगण मध्ये बऱ्या झालेल्या पेशंटपैकी काहीजण ‘निवासी कर्मचारी’ म्हणून राहतात. या मंडळींना बाहेर जायचे असेल की सुनंदाच्या परवानगीचा ‘गेटपास’ लागायचा. खर्चासाठी किती पैसे द्यायचे, यासाठीचा अर्ज असायचा. अशा वेळची संभाषणे अगदी स्टॅंडर्ड असायची. जर गेटपास आठ तासांचा मागितला, तर सुनंदा शांतपणे प्रश्न विचारून पेशंटला जवळपास पटवून द्यायची की फक्त दोन तासांसाठीच बाहेर जाणे आवश्यक आहे आणि पंचवीस रूपये मागितलेले असले तर दहा रूपयेच मिळायचे. मी आणि अनिल म्हणायचो की हे संभाषण असेच चालू राहिले तर शेवटी पेशंट बहुधा ‘गेटपास’ ची गरजच नाही, या निष्कर्षावर येईल.

सुनंदाचे प्रश्न वकिली थाटाचे नसत. अगदी सरळ, पण तरीही आक्रमक नसायचे कधी. मनोविकारशास्त्राच्या साऱ्या पसाऱ्यामध्ये व्यसनाधीन रूग्णाला टॅकल करणे म्हणजे प्रचंड कसोटी, पण हे सुनंदाला सहज जमायचे. आता जाणवते की व्यसनाधीन व्यक्तीच्या आतल्या माणूसपणावर तिचा प्रचंड विश्वास होता. वारंवार घसणाऱ्या ‘स्तीप’ होणाऱ्या एखाद्या पेशंटला तिने पुन्हा ‘मुक्तांगण’ मध्ये दाखल करू नये, अशी कधीकधी आम्हा इतरांची इच्छा असायची. पण तसे ती करायची स्वतःच्या विश्वासावर. अशातून अनेक ‘गॉनकेस’ तिने पुन्हा जीवनाच्या रिंगणात आणल्या. तिच्यामध्ये प्रचंड धीर होता आणि तरीही तिच्या हातातल्या अधिकाराचा तिला कोणताही अहंभाव नव्हता. समांरभामध्ये तर ती व्यासपीठावरही बसत नसे. औपचारिक भाषणांची कामे ती अनिलवर आणि माझ्यावर टाकून मोकळी व्हायची.

‘मुक्तांगण’ मधल्या काही गोष्टींवर चर्चा करून निर्णय घ्यायचा असला, तर ती मी येईपर्यंत थांबायची. मी कधी म्हणायचो “कशाला ठेवलंस हे माझ्यासाठी” तिच्यासारख्या ज्येष्ठ व्यक्तीकडून मला हे अपेक्षित नसायचे. पण ती मला प्रत्येक वेळी मुक्तांगण ‘अपडेट’ द्यायची. माझ्यावर जबाबदाऱ्या टाकायची. त्या विश्वासामुळे काम करायला बळ यायचे.

अनिल-सुनंदाबरोबरच्या माझ्या मैत्रीतला एक कप्पा फक्त माझ्या आणि सुनंदाच्या मैत्रीचा होता. हा कप्पा सारखा सारखा उघडला जायचा नाही. पण जेव्हा उघडला जायचा, तेव्हा आम्ही दोघे मित्र मैत्रीण म्हणून जीवाभावाचे बोलायचे. सुनंदाचा स्वभाव रूढार्थाने ‘हळवा’ नव्हता. पण कधीकधी आम्ही एकमेकांचे हळवे क्षण ‘शेअर’ करायचो. इतक्या साऱ्या वर्षांमध्ये सुनंदाने एकदाच मल थोडेसे कडवट पत्र लिहिले. तिला माझ्या वागण्यातला काही भाग आवडला नाही म्हणून पत्र वाचल्यावर मी ताबडतोब तिला फोन लावला आणि म्हटले ‘तुझ पत्र नीट वाचलं आणि त्याप्रमाणे माझ्यामध्ये जे काही बदल करायचे ते करण्याचा मी प्रयत्न करेन!’

तेव्हा ती म्हणाली, “खूप छान वाटलं, तुझा फोन आला म्हणून. म्हटलं रूसतोस की काय!” आणि ती मोकळेपणी हसली. मी मनात म्हटले, “तुझ्यासारख्या आई-मैत्रीणीवर रागावणार कसा मी...”

गेल्या वर्षी मुक्तांगणमध्ये एक सेमिनार होता. त्या दिवशी सुनंदाला चालताना तोल जाण्याचा त्रास होत होता. तिला हळुवारपणे धरून मी जिऱ्याकडे घेऊन जात होतो. तिला दमायला होत होते. पण ‘मुक्तांगण’ला कार्यक्रम आहे म्हटल्यावर ती गप्प कशी बसणार. अशा वेळी मी तिला चक्क रागावयचो. गंमत म्हणजे माझे रागावणे ती छानपैकी ऐकून घ्यायची. “तुझं हे फारच होतंय हं सुनंदा, तू थोडा आराम करायला हवास. आम्ही सगळे आहोत ना.” अशा अर्थाची माझी दहा-बारा वाक्ये बोलून झाली की ती माझा हात थोपटत म्हणायची “आहातच रे तुम्ही सगळे.... मला खात्री आहे त्याची.” आणि हसायची.

‘मुक्तांगण’ ला येण्याची माझी ‘ट्रिप’ जवळ आली, की सुनंदा अनिल एकमेकांना म्हणत, “आता आनंद आला की अमुकअमुक करायचं” अगदी आताच्या जानेवारी महिन्यात सुनंदा अनिलने मला ‘पिझा’ खिलवायचा बेत प्रत्यक्षात आणला होता. माझा आणि तिचा एक फोटो काढला अनिलने एकदा. तो पाहिल्यावर अनिल आम्हाला चिडवित म्हणाला, “हिंदी सिनेमात कसा, खूप वर्षांनी परदेशाहून आलेला मुलगा म्हणतो ना- ‘माँ अब चिंता मत करना, मै जो आया हूँ!’ तशी पोझ आहे तुम्हा दोघांची”

असे गमतीदार नाते होते आमचे. सणावाराला तिची व अनिलची आठवण मला यायची आणि माझी तिला. किंबहुना मी मानसिक संघर्षात असलो, की मला पहिली आठवण यायची अनिल सुनंदाची. हो, सुनंदा माझी ‘काऊन्सेलर’ सुद्धा होती. माझ्या जगण्यातल्या भावनिक कलहाच्या क्षणांमधून जात असताना तिचा एक मोठा आधार असायचा.

तिचा एक वाढदिवस साजरा केला आम्ही-घरातल्या साऱ्यांनी. तेव्हा मी तिला स्वतः लिहिलेली एक कविता भेट म्हणून दिली होती. आता ती कविता माझ्यासमोर आहे. तिला कविता देताना मी, तिच्याबरोबर अनिलचेही नाव लिहिले. इतके अभिन्न जीवनसहचर मी तरी आजवर पाहिलेले नाहीत. त्या कवितेच्या ओळी वापरून आठवणींच्या दाटून येणाऱ्या तांड्याला तात्पुरते तरी थांबवेन म्हणतोय.

तुइयाबरोबरच राहणं म्हणजे
 खरं तर,
 माझाच रोजचा वाढदिवस-
 येणाऱ्या प्रत्येक दिवसाबरोबर
 तरूणपण जपणारा.
 तुइयाबरोबरचा प्रत्येक क्षण
 खूप काही बोलणारा.
 माइयाबद्दलच मला
 खूप काही सांगणारा.
 तेव्हा आजचा हा दिवस
 तुइया-माइया एकत्र असण्याचा
 एकाच मेणबत्तीच्या उजेडात
 प्रकाश किरण मोजण्याचा.
 तारेवरच्या कसरती प्रवासात
 हळवेपण कुठे दिसतं ज ?
 रोटीबेटीच्या वाळवंटात
 हिरवेपण कधी भेटतं जं?
 म्हणून तर आजचा चंदेरी गोडवा
 साऱ्या घराला वाटू या.
 इथला सारा मंद दरवळ
 आतल्या घरातून उठू या.
 आठवणीचा मंद दरवळ आता आतल्या घरातून उठायचा....

***

प्रिय राजाराम,

(अर्थात् अमृता आणि बाळासह)

दरवेळी तुझा विचार करतांना काही नविन गोष्टी दिसतात. मग वाटते, आपला राजाराम किती बदलला, किती मोठा झाला. जवळ जवळ वर्षापूर्वी तुम्ही नविन घरांत राहायला आलात. अनेक बेत, वेगवेगळी

मनोराज्ये घेऊन जगायला लागलात. या सर्व बेतांमध्ये आपल्या जवळच्या सर्व माणसांचा तू विचार करत होतास. शक्यतो कुणाला न दुखवता, सर्वांना समजून घेऊन, धीर धरून, प्रसंगी स्वतःची मते बाजूला ठेऊन तू घरातल्या 'घरपणाला' महत्व देत आलास. घरे कुणीही बांधू शकतो. त्यात कितीही पैसा खर्च करू शकतो. कुठलीही वस्तु विकत घेता येते. पण घरपण हे निर्माण करावे लागते. त्यासाठी प्रेम, जिद्द, समजूतदारपणा, आपलेपणा, सोशिकपणा, दुसऱ्याला समजून घेण्याची

वृत्ती आणि एकमेकांविषयी आदरभावना असणे जरूर असते. नविन घर करतांना जुन्या घराने केलेले संस्कार आणि नविन घराचे आकर्षण याची योग्य ती सांगड घालायला लागते. तू या सर्व गोष्टींचा विचार करतो आहेस ही तुझ्या संवेदनाक्षम मनाची खूण आहे. या अशा घरांत एक जीव जन्म घेणार आहे, त्याचे स्वागत करायला आपल्या विचारांची साफसफाई करणे आवश्यक आहे. या नविन जीवाला तुम्ही काय उपलब्ध करून देणार आहात याचे नियोजन वेगवेगळ्या पातळ्यांवर करायला हवे. वाढणाऱ्या जबाबदारीला मानसिक दृष्ट्या तोंड घायला आपण समर्थ आहोत की नाही यावर सर्व बाजूंनी विचार करून आपली तयारी करायला हवी.

वाढदिवस ही आत्मपरिक्षणाची नित्यनेमाने येणारी संधी असते. हे परिक्षण आपण परखडपणे करायला हवे. आणि मनापासून त्यांत काढलेल्या निष्कर्षांना सामोरे जायला हवे. स्वतःला बदलण्याची आवश्यकता वाटली तरच ते होऊ शकतात. त्यासाठी विचारांची दारे सतत मोकळी ठेवायला लागतात. ती बंद केली तर आपलेच नुकसान होते.

या वर्षभरांत तुला सहजीवनाच्या अनेक बाजू लक्षांत आल्या असतील. या सहजीवनांत जेवढ्या जास्तीत जास्त माणसांना आपण सहभागी करून घेऊ शकतो तेवढे आपले मन प्रगल्भ होत जाते. या सर्वांचा गंभीरपणे विचार केल्यास जीवन जास्त प्रसन्नपणे जगता येते.

जेव्हा काही वर्षांत तुझी जीवनविषयक जाणिव योग्य दिशेने वाढते आहे. अजून कुठल्या जाणिव्यांकडे आपण पुरेसे लक्ष देऊ शकलो नाही याचा शोध घ्यायला हवा. त्यावर जबाबदारीने आपण नियोजन करून पावले टाकायला हवीत.

जेव्हा काही वर्षांत तुझ्यातला बदल खूप जवळून पाहताना माझ्या मनाला समाधान वाटते आहे. पण काही बदल योग्य वेळीच व्हायला हवे असतात. ती योग्य वेळ कोणती, याचे भान आपले आपणच करून घ्यायचे असते.

प्रश्न सोडवत पुढे गेले तर प्रश्न निर्माण होणे कमी होत जाते.

तुझ्या सहवासात वाटणारा सुरक्षितपणा मला आयुष्यभर मिळेल अशी मला खात्री आहे.

- डॉ. अनिता अवचट

*****

आई, मी आणि पत्रं

-यशोदा वाकणकर

खरं तर आईबद्दल लिहिण्यासारखं खूप खूप काही आहे. पण मला तिनी केलेल्या कार्याबद्दल, किंवा तिच्यातल्या 'डॉ. अनिता अवचट' बद्दल लिहावंसं वाटत नसून, तिच्यातल्या 'सुजाण आई'बद्दल लिहावंसं वाटतंय. तसंच तिनी मला दिलेल्या काही गोष्टींचा माझ्याकडे एक मोठा खजिनाच आहे. तो खजिना म्हणजे आईनी मला दर वाढदिवसाला लिहिलेली पत्रं. ही पत्रं माझ्या दृष्टीनी खूप खूप मूल्यवान आहेत. त्याबद्दलही लिहावंसं वाटतंय....

आमच्या घरी अगदी लहानपणापासूनच मी आईची लाडकी, आणि ताई बाबाची. माझं आणि आईचं खूपच छान, वेगळंच असं नातं होतं. आमच्या दोघींची मैत्री होती, पण त्याचबरोबर मला तिचा धाकही होता, आणि ती माझं आदरस्थानही होती. (म्हणजे आहे) धाक होता म्हणजे ती कधी मला रागावयाची नाही, पण तिला कुठल्या गोष्टी केलेल्या आवडत नाहीत हे माहीत असल्यामुळे शक्यतो मी त्या गोष्टींच्या वाट्यालाच जायची नाही. आई-बाबांच्या मते माझा स्वभाव 'गळेपडू'. मी दिवसातून दहा वेळा तरी (कमीत कमी) आईच्या गळ्यात पडायचे. आणि माझ्या त्या गळ्यात पडण्यामुळे आईला त्रास व्हायचा असं नाही, तर तीही ते एन्जॉय करायची. नंतर नंतर तर तीच येऊन गळ्यात पडायची, आणि माझाच डायलॉग टाकायची, "यश, किती वेळात भेटलो नव्हतो!" (हा 'किती वेळ' म्हणजे बऱ्याचदा एक ते दीड

तास असायचा!) हे आमचं 'गळ्यात पडणं' इतरांना जरी वरवरचं वाटत असलं तरी आमच्या दोघींच्या दृष्टीनं ते खूपच महत्वाचं असायचं. कारण कित्येक गोष्टी या स्पर्शातूनच व्यक्त व्हायच्या. या भेटण्यातून आम्हाला एकमेकींचा मूड कळायचा. आईच्या आजारपणात जर तिला एखाद्या दिवशी जास्त त्रास होत असला तरी ती ते कधी बाबाशिवाय कोणाला सांगायची नाही. पण तिच्या गळ्यात पडलं की मला ते लगेच कळायचं. कधी जर माझ्या हातून एखादी चूक झाली असली तर मला तिला कधी 'सॉरी' म्हणावं लागायचं नाही, कारण या आमच्या भेटण्याच्या स्पर्शातूनच मी तिची माफी मागायचे, आणि तीही त्याच स्पर्शातून मला 'माफ' करायची. आम्ही दोघी आनंदही अर्थातच गळ्यात पडून साजरा करायचो. पण आनंदाच्या प्रसंगी स्पर्शाबरोबर आमचे हर्षोद्गारही असायचे, आणि ती माझं तोंडभरून कौतुकही करायची. माझ्या दृष्टीनं तर रोजचं हे गळ्यात पडणं म्हणजे माझं 'बॅटरी चार्जिंग' असायचं. मग इतर कुणी मला 'बालिश' म्हणो अथवा काहीही!

आई कामाच्या बाबतीत अनुभवसंपन्न असल्यामुळे बरेचजण तिला लेख लिहायला सुचवायचे. पण ती ते कधीच करायची नाही. ती असं लिखाण जरी कधी करत नसली तरी ती पत्रं लिहिण्यात मात्र खूप रमायची. आज्ञी-आजोबांना, इतर नातेवाईकांना, तिच्या मित्रमैत्रिणींना तर ती पत्र लिहायचीच, पण आमच्या मुक्तांगण व्यसनमुक्ती केंद्रातून बऱ्या झालेल्या पेशंटसुनाही लिहायची. पेशंट जेव्हा व्यसनमुक्त होऊन वर्ष पूर्ण करायचे, तेव्हा त्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी ती अतिशय प्रेमानं पत्र लिहायची. ते प्रोत्साहन पेशंटसूच्या दृष्टीनी खूप महत्वाचं असायचं.

माझ्या दर वाढदिवसाला आई मला पत्र लिहून घायची. मला ती पत्रं खूप खूप आवडायची. तिचं पत्र वाचल्यावर मला खूप उत्साह यायचा. वर्षभरात कधी निराशेचा क्षण आला, रडू अगदी गळ्यापर्यंत दाटून आलं की मी आईनी दिलेली पत्रं काढून वाचायचे. मला त्यामुळे खूपच बरं वाटायचं. (अजूनही असंच करते.) त्याच बरोबर कधी मला खूप उत्साह वाटला, खूप आनंद झाला असला तरीही तिची पत्रं वाचायचे, त्यामुळे आनंद द्विगुणित व्हायचा.

एकदा आमच्या इंग्रजीच्या वर्गात बाईनी आम्हाला My Birthday

या विषयावर निबंध लिहायला सांगितला होता. त्यात मी असंच लिहिलं होतं की माझं वाढदिवसाला मिळणारं आवडतं प्रेझेंट म्हणजे खास आईनी मला दिलेलं पत्र, जे मी वर्षभर पुरवत असते. आईनी हे पत्र देण्याचा मान आमच्या घरी माझ्या एकटीचाच होता.

मला आईनी पहिलं पत्र दिलं, ते माझ्या १२ व्या वाढदिवसाला. आईचं पत्र नेहमी सुंदर लेटरपॅडवर, तिच्या सुबक अक्षरात असायचं. तिनी दिलेलं पहिलं पत्र हे अतिशय छोटं होतं, तरीही मला खूप खूप आवडलं होतं. त्या पत्राच्या पाकिटांवर तिनी लिहिलं होतं-

प्रिय यशोमती,

वाढदिवसानिमित्त

जगातील सर्वात चांगल्या शुभेच्छा !

-आईकडून

मला जगात सर्वात आवडणाऱ्या व्यक्तीकडून 'जगातील सर्वात चांगल्या शुभेच्छा' मिळाल्या होत्या, ह्याचा खूप खूप आनंद झाला होता. ते पत्र असं होतं -

प्रिय यशोमती,

तुझ्या वाढदिवसानिमित्त तुला माझ्या अनेक शुभेच्छा.

तू मुळातच समजूतदार असल्यानं तुला काही वेगळं

सांगायलाच नको. तुला येत असलेल्या सर्व कलांमध्ये तू नक्कीच पारंगत होशील. आपल्याला करावंसं वाटेल ते ते सर्व आनंदानं व मनापासून करत जा.

तू एक चांगली कलावंत व माणुसकीनं वागणारी होशील ह्याची मला खात्री आहे.

तुझी

आई

हे पत्र आता वाचलं की मला राहूनराहून आश्चर्य वाटतं, की मी मोठेपणी 'कलावंत' होणार आहे हे आईनी माझ्या बाराव्या वर्षीच कसं ओळखलं होतं ? की तिनी दिलेल्या या प्रोत्साहनातूनच मी त्या दिशेला वळले?की तिच्या शेवटच्या वाक्यातल्या 'खात्री आहे' या शब्दांमुळेच मला ती आपल्यावर एक जबाबदारी आहे, आणि आपण ते करू शकू असं वाटल्यानं मी ते आनंदानं केलं? असंच असेल!

माझ्या अठराव्या वाढदिवसाला आईनी दिलेलं पत्रही अर्थातच खूप छान आहे. त्यात तिनी लिहिलंय -

प्रिय यशोमती,

आज तुझ्या आयुष्यातला एक महत्त्वाचा दिवस आहे. वयाप्रमाणे तू सज्जान होणार. माझ्या मते सज्जान व्हायला तू पूर्वीपासूनच सुरुवात केली आहेस. तू स्वतःचे निर्णय घेऊ शकतेस, इतरांना समजून घेतेस, वेळ आली की कष्ट करतेस, स्वतःचे प्रश्न नेमकेपणानं समजावून घेतेस, हे सर्व अतिशय योग्य तऱ्हेनं तू मोठी होत आहेस हेच दाखवतं.

इतरांप्रमाणे तुला पण अडचणी येतात. पण त्यामुळे अस्वस्थ न होता तू त्याला योग्य प्रकारे तोंड देतेस आणि त्या सोडवतेस.

अनुभवातून शिकत जातेस. ही खूप समाधानाची गोष्ट आहे.

आपल्याला लोकांनी आदरानं, सन्मानानं वागवावं याची तुला जाणीव आहे, तसंच इतरांचा पण आपण आदर करायला हवा याचं तुला चांगलं भान आहे.

एका विशिष्ट दिशेनं तुझी वाटचाल चालली आहे. ती बघताना मला नेहमीच आनंद होतो.

तुझ्या वागण्यात निराशेचा सूर खूप कमी असतो. ही खूप आशादायी गोष्ट आहे. पुढील आयुष्यात तुला या आशादायी दृष्टीकोनाची चांगली मदत होईल.

आमच्या कामाच्या व्यापामुळे तुला पुरेसा वेळ देता येत नाही. पण त्याबद्दल तू कधी कुरकूर करत नाहीस. इतरांच्या प्रश्नासाठी आम्ही वेळ देतो याबद्दल तुला रास्त अभिमान आहे. त्यामुळे बाहेर काम करताना मोकळेपणानं करता येतं.

आई-वडिलांना मुलांकडून जी समज अपेक्षित असते, ती तुम्हा दोघींमध्ये अनेकदा दिसते. त्यामुळे घरात आणि घराबाहेर आम्ही निःशंक मनानं वावरू शकतो.

जसजसा तुझा मानवी व्यवहारांचा अनुभव वाढत जाईल, तसतसं तुझ व्यक्तित्व आकार घेत जाईल. त्यात जिथं जिथं गरज लागेल तिथं आम्ही असणार आहोतच.

आता आई-वडिलांनी मुलांना शिकवण्यापेक्षा तुम्हा दोघींकडूनच आम्ही अनेक गोष्टी शिकत असतो. तुझा उत्साह, आनंद, मोकळेपणा, आणि समज यामुळे आमच्या कामात आलेले निराशेचे

क्षण आम्ही विसरू शकतो.

पूर्वी वाटायचं यशो लहान होती तीच छान होती. आता वाटलं, चला, यशो मोठी झाली. आता आपल्याला कसली काळजी नाही.

आपली मुलं मनापासून जगू शकतात याचा पालकांना सर्वात जास्त आनंद होतो. तो आनंद घायला तू कधीपासूनच सुरुवात केली आहेस. माझ्या दोन्ही मुलींचा मला रास्त अभिमान वाटतो.

आयुष्याच्या या महत्त्वाच्या वळणावर आम्ही तुझ्याबरोबर आहोतच. पण आमच्या पुढे येणाऱ्या अनेक वळणांवर तुम्ही दोघी आमच्या बरोबर असणार आहात, यामुळे आम्ही आमचं पुढचं काम समर्थपणे आणि सहजपणे करू शकू याची मला खात्री आहे.

तुझ्या पुढील जीवनाविषयी आणि जोडीदाराविषयी तू स्वतंत्रपणे विचार करतेस यामुळे आमचं काम फारच सोपं झालं आहे.

एक सुजाण, निर्मितीक्षम, संवेदनशील व्यक्ती म्हणून तुझी योग्य तऱ्हेनं वाढ होत राहील. त्यात मी तुला जरूर असेल तेव्हा निश्चितपणे असेन.

आई.

आईचे विचार किती पॉझिटिव्ह असायचे हे या पत्रातल्या शब्दाशब्दातून, वाक्यावाक्यातून डोकावंत. त्या पत्रात आईनी 'तुला अमुक अमुक गोष्टीची चांगली जाण आहे, निराशा नाही, तू समर्थपणे करू शकतेस... इ.' अशा तऱ्हेचे पूर्ण पॉझिटिव्ह अर्थाचे शब्द वापरल्यामुळे ते माझ्यावर बिंबवलेच गेले, आणि मी वागण्याकडे डोळसपणे पाहायला लागले. त्यानंतर एखादी अशीच काही चांगली गोष्ट करायची असेल तर जागरूकतेनं करायला लागले. त्याचप्रमाणे माझ्या हातून जर एखादी चूक झाली, म्हणजे आईनं पत्रात लिहिलेल्या एखाद्या गुणाच्या विरुद्ध कृत्य-तर मला वाटायचं, ही माझी अधोगतीच आहे-कारण आईनी पत्रात असे गुण लिहिलेत ह्याचा अर्थ मागच्या वर्षी माझ्यात हा दोष नव्हता ! आणि मी ती चूक सुधारायचे. मला नेहमी वाटायचं की एका वाढदिवसापासून दुसऱ्या वाढदिवसापर्यंत माझ्यात प्रगतीच झाली पहिजे, म्हणून मी पुढच्या वाढदिवसाच्या पत्राकडे डोळे लावून बसायचे. माझा तो १८ वा वाढदिवस होता म्हणून आईबाबांनी मला सुंदरशी साडी (पहिलीच!) आणि एक छान घड्याळ भेट दिलं होतं. पण मला अर्थातच या पत्राचं मोल अधिक होतं.

११ साली आईनी मला दिलेलं पत्र वाचलं की नेहमी भरून येतं. त्याला कारणही अर्थात तसंच होतं. तेव्हाच आईचा 'आजार' सुरू झाला होता. ६-७ महिने मुंबईला राहून आईनी रेडिएशन्स घेतल्या होत्या. माझ्या वाढदिवसाच्या काही दिवस आधीच ती पुण्याला आली होती. अर्थातच झोपून होती. माझ्या डोक्यात तेव्हा असंच होतं की वाढदिवस काही साजरा करायचा नाही. पण आई कसली ऐकतीये ! तिनी मला ड्रेस घ्यायला लावला. जवळच्या मित्र-मैत्रिणींना बोलवायला सांगितलं. वाढदिवसाच्या दिवशी सकाळी उठल्यावर नेहेमीप्रमाणे आईच्या 'गळ्यात पडायला' मी तिच्या खोलीत गेले, तर ती छान तयार होऊन बसली होती! आणि ते 'तयार होणं' म्हणजे थोडंथोडकं नसून, ती चक्क गुलाबी साडी नेसून बसली होती (कारण माझा नवा ड्रेस गुलाबी रंगाचा होता.) मला तर तेव्हा ती पूर्ण झोपून असेल अशीच अपेक्षा होती. त्यावरही कमाल म्हणजे मी तिच्या गळ्यात पडल्यावर तिनी माझ्या हातात ते खास पत्र ठेवलं ! ते पत्र तिनी पहाटे उठूनच लिहिलं होतं! पत्र पाहिल्यावर तर मी रडायलाच लागले. पत्र जरी तिनी आजारपणामुळे थोड्या कापऱ्या हातानं लिहिलं होतं, तरीही अर्थातच अतिशय मनापासून आणि प्रेमानं, किंबहुना जास्तच जिन्हाळ्यानं लिहिलं होतं. त्या पत्राची शेवटी ओळ तिनी लिहिली आहे-

“मला वाटतं, आता यापुढे तू मला पत्र लिहायची वेळ आली आहे. म्हणजे तू खऱ्या अर्थानं मोठी होशील.”

ही ओळ वाचून तर मी तिच्या वाढदिवसाची वाटच पाहायला लागले, आणि त्यानंतर तिच्या वाढदिवसाला मीही तिला पत्र द्यायला लागले! मी तिला मैत्रिणीच्या नात्यानं पत्र लिहायचा प्रयत्न करायचे. तिच्या पत्राची सर माझ्या पत्राला कशी येणार ? तरीही माझी पत्रं तिला आवडायची. मी दिलेली पत्रं ती प्रेमानं पर्समध्ये जपून ठेवायची.

आई कितीही आजारी असली तरीही सतत छान हसतमुख असायची. आनंदी असायची. बाबा तर तिला 'आनंदी कावळा' असं चिडवायचा. अशाच एका आनंदी मूड मध्ये तिनी माझ्या १३ सालच्या वाढदिवसाला एक सुंदरसं पत्र दिलं. ते थोडंसं काव्यात्मक, थोडंसं लयबद्ध असं वेगळंच आहे. माझं ते अतिशय आवडतं पत्र आहे.

त्याच्या पाकिटावर तिनी लिहिलंय-

यशो राणीस,
कधी मोठी होतेस,
तरीही लहान असतेस,
म्हणूनच आवडतेस.

आई.

त्या पत्रात तिनी लिहिलंय-

प्रिय यशो,

खरं तर तुझ्याबद्दल काय वाटतं ते या 'प्रिय' शब्दात मावणारच नाही. त्यासाठी अनेक नवीन शब्द करावे लागतील. पण त्याचीही गरज वाटत नाही. तू जवळ आलीस की सर्व काही तुला न बोलताच समजतं.

जशी लहानपणी होतीस, तशीच तू वाटतेस.

मोठी झाल्याच्या खुणा सापडताना, परत छोटी होतेस.

आरशासमोर तशीच नाचतेस,

फ्रॉकचा घेर उडवीत, येता जाता गळ्यात पडतेस,

आजूबाजूच्या जगाला विसरून

मधेच कधी कधी जबाबदार होतेस

बाबा, आई, ताईची काळजी करतेस,

मोठी होण्याचा प्रयत्न करतेस,

तुझं लहानपण विसरून जातेस,

छोटी मोठी कामं करतेस,

त्यात भान हरवून बसतेस,

अधून मधून आवाज चढवून

मित्रांचीही दखल घेतेस.

लहानपणी गप्प गप्प असणाऱ्या तुला आता खूप बोलताना पाहून खरंच वाटत नाही. बालवाडीतल्या शाळेतल्या बाईंच्या मांडीवर लोळताना तुला पाहिलंय; तीच तू आता कॉलेजमधल्या बाईंना ठणकावून तुझं म्हणणं ऐकायला लावतेस. 'फार फार तर काय होईल' म्हणत, आपली प्रगती करून घेतेस. आमचे मित्रमैत्रिणी तुला आवडतात. तुझा 'चहा' त्यांना इथे आल्यावर आठवतो.

आज तू मोठी आहेस, सज्जान झालीस तरी लहानपणाची
'राणी' ही असतेस. कसं जमतं तुला, लहान बनून जगायला,
शिकवशील मला, तुझ्यासारखं व्हायला?

आई

आईनी मला इतक्या वेळा पत्रं लिहिली, तरीही दोन पत्रांमध्ये कधीच
तोचतो पणा आला नाही. कुठल्याही पत्रात तिनी मला उपदेश केला नाही,
कुठल्याही पत्रात निराशेचा कणही आला नाही. सुरवातीच्या पत्रांमध्ये ती मला
'आई' वाटायची. पण नंतर नंतर आमच्यातलं अंतर कमी कमी होत आमच
नातं मैत्रिणीसारखं व्हायला लागलं.

मला कधी वाटायचं, की आपल्या भावना जर मनापासून व्यक्त
करायच्या असतील तर त्या मातृभाषेतच करायला पाहिजेत, पण आईनी मला
इंग्लिशमध्ये इतकं सुंदर पत्र लिहून दिलं, की माझा तो विचार गळूनच पडला. ते
आईनी मला लिहिलेलं 'शेवटचं पत्र!'
ते पत्र असं होतं-

MY YASHO

MY NEAREST, MY DEAREST, MY PROUD, MY LOVE, MY
INNOCENCE, MY SOFTNESS, MY PLAYFULLNESS, MY JOY, MY HEAL-
ING TOUCH, MY ENTHUSIASM, MY SWEET SONG, MY PLEASANT
PAINTING, MY GROWING CHILD, MY COMFORTABLE COMPANY, MY
FRIENDLY FRIEND, MY DELICATE DANCER, MY EVEREGREEN PLEA-
SURE, MY CREATIVITY, MY COLOURFUL ACTIVITY, MY TREASURE,
MY SUPPORT, MY CARE TAKER, MY LIFE, MY ONLY CONFIDENCE,
MY CONFIDENCE IN CONFIDENCE.

YOURS.

आई

माझ्या या वाढदिवसाला आई नव्हती, तसंच योगायोगानं बाबाही
तेव्हाच हॉलंडला गेला होता. परंतु मला ती उणीव भासू न देणारा माझा पराग
होता, ताई-आशिष होते, आणि माझ्या सासरची प्रेमळ माणसं होती. सर्वात

महत्त्वाचं म्हणजे बाबा माझ्यासाठी एक खास पत्र ठेवून गेला होता. त्यामुळे
मला अर्थातच खूप आनंद झाला. बाबांनी आईचा 'रोल' केल्यासारखं वाटलं.
ते पत्रं असं-

यस्कूश,

तुझ्या वाढदिवशी मी तुझ्याजवळ नाही, याची राहूनराहून
रूखरूख वाटतेय. पण तू आई-बाबांचं शाणं शाणं पिल्लू आहेस की
नाही? (या ग्रीटिंगवरच्या चित्रासारखं) आई नाही म्हणून वाईट वाटत
असेल तुला आज. पण तू समजूतदार आहे. आई आपल्याजवळच आहे
असं तू मानतेस शिवाय आईकडनं जगणं शिकलेले अनेकजण
तुझ्याभोवती आहेत की नाही? त्यांच्या रूपानं आई आहेच आपल्या
जवळ.

तू वाढदिवस छान छान, खूप उत्साहानं साजरा कर. जगावं
कसं? तर उत्साहानं. हसत खेळत. प्रत्येक गोष्टीतला आनंद घेत-वाटत.
दुसऱ्यांना मदत करीत. तू तशीच आहेस. कितीही वय वाढलं तरी मोठी
होऊच नकोस. आहे अशी खूप छान आहेस. तुला मी आहे, मुक्ता-
आशिष आहेत, आणि आता तुझं जीवन व्यापून टाकणारा पराग आहे.
तुझी काळजी घेणारे तुषारसारखे मित्र आहेत. विद्याताई, उषाताई,
लिलाताई, दीपाताई, चित्रा, मानसी, अनुराधा, मंजिरी, ज्ञानदा या
सारखी किती तरी माणसं (ज्यांच्या तू गळ्यात पडू शकतेस) तुझ्या
प्रेमाची आहेत. या सगळ्यांना तूच जीव लावला आहेस. (तरी सुमित्रा
मावशी राहिलीच.) (आणि हब्बूंसारखे BOY FRIEND ही.)

या वर्षी तुझ्यातल्या कलेला आणखी आकार आला.

बालभारतीच्या कामामुळे तुला चांगला आत्मविश्वास आला. माणसांची
लाईनने काढलेली पोट्रेट्सही या वर्षातलीच. फोटोशॉप, कोरल ड्रॉ तुला
चांगलं अवगत होत चाललं आहे. असं असलं तरी स्केच काढण्याला
पर्याय नाही असं तूच म्हणत असतेस. आता तुझ्या गाण्यालाही चांगले
सर मिळाले आहेत. गाण्याला, आवाजाला चांगले पैलू पडत आहेत. या
वर्षी 'त्या सावळ्या तनूचे' या गाण्याची तुझ्या संग्रहात भर पडली आहे.

आईने शिकवलेल्या 'चाफा' आणि 'काटा' नंतर खूप गाणी तू शिकत गेलीस. तुझ्या आवाजात गोडवा आहे, आणि तू खूप मनापासून म्हणतेस, म्हणून ऐकणाऱ्यांना ती गाणी खूप आवडतात. तू अखंड विद्यार्थी आहेस. सुलीमामीकडून, माइयाकडून आणि इतर कित्ती जणांकडून तू शिकत राहिलीस, म्हणून तू इतकी गाणी म्हणू शकतेस.

पराग आणि तू नव्या उत्साहानं संसाराची मांडणी करीत आहात; हे पाहून मला खूप छान वाटतं. 'मला काय वाटतं' याविषयी तू साशंक असतेस. पण तसं वाटून घेऊ नकोस. घर आपल्या सर्वांचं आहे.

तुझ्या वाढदिवसाची परत एकदा जळपडू घडू मिठी.

तुझा बाबा

फेब्रुवारी १७ मध्ये आई आम्हाला सोडून गेली. तरी ती 'सोडून गेली' असं आम्हाला वाटतच नाही. घरातल्या कानाकोपऱ्यात, वस्तूवस्तूंमध्ये तर तिचं अस्तित्व आहेच, पण त्याहीपेक्षा ती आम्ही सर्वांच्या म्हणजेच मी, पराग, ताई, आशिष, बाबा- मनात भिनलेली आहे. घरात तिनी निर्माण केलेलं पॉझिटिव्ह वातावरण आहे. बाबानी काढलेले तिचे सुंदरसे बोलके फोटो आहेत.

माइया प्रिय प्रिय आई जं-

तुझ्या भाषेत सांगायचं झालं, तर मला तुला काय म्हणायचंय हे 'प्रिय' ह्या शब्दात मावतच नाही. पण ते प्रेम गळ्यात पडूनच व्यक्त होतं. आता तर फक्त तुझी आठवण काढली की ते व्यक्त होतं.

मला खात्री आहे तू आमची कधीच काळजी करणार नाहीस. हो ना? तूच शिकवलं आहेस ना, आलेल्या प्रसंगाला कसं तोंड घायचं ते ! मुक्तांगणचं काम ताई समर्थपणे सांभाळते आहे. बाबा आहेच तिच्या मदतीला. तरीही कधी नैराश्य आलं, तर घरचे सगळे आम्ही एकमेकांसाठी आहोतच. शिवाय मला वाचायला तुझी छान छान पत्रं सुद्धा आहेत. तो तर माझा मोठा खजिना आहे. तुझ्या या पुढच्या पत्रांची उणीव भासू न देणारा आपला 'हळवा पण स्ट्रॉंग' असा बाबा आहे. मी

आजकाल तुझेच खादीचे कुडते घालते. त्यामुळे तुझ्या गळ्यात पडल्यासारखं वाटतं. तुझ्या अंगाअंगाशी केल्यासारखं वाटतं.

तू आणि बाबा आम्हाला पालक म्हणून मिळालात, हे ताई आणि मी आमचं खूप मोठं भाग्य समजतो.

खरोखर आई मी खूप खूप श्रीमंत आहे.

तुझी लाडकी वेडी

यशोमती

यशोदा वाकणकर

****

सुनंदाला आठवताना .....

- ★ पुस्तकाविषयी
- ★ सुनंदाला आठवताना....
- ★ माझी आई - मैत्रीण
- ★ प्रिय राजाराम
- ★ आई, मी आणि पत्रं

मुद्रक, प्रकाशक -

विश्वस्त

अनिता अवचट फाऊंडेशन

C/o, मुक्तांगण व्यसनमुक्ती केंद्र,

आळंदी रोड, पुणे ४११ ००६